
TRAGEDIJA TRANSPORTA KLADOVO – ŠABAC ODBOR ZA POMOĆ EMIGRANTIMA

Ženi Lebl

Prvi emigranti iz Nemačke počeli su da pristižu u Jugoslaviju odmah po dolasku nacionalsocijalista na vlast, krajem februara 1933. godine. Dolazili su pojedinci i čitave porodice, sa prtljagom i bez njega, neki s novčanim sredstvima, većina samo sa onim što su imali na sebi. Najbliža velika jevrejska zajednica severnom graničnom prelazu bila je u Zagrebu i ona je od Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije (SJVOJ) dobila punu autonomiju. U Zagrebu je, u saglasnosti sa Savezom, formiran Odbor za pomoć emigrantima na čijem je čelu bio dr Makso Pšerhof, potpredsednik tamošnje Židovske općine. Za sekretara je postavljen Aleksa Klajn (kasnije Arnon).

U zajednici sa ostalim zagrebačkim jevrejskim društvenim organizacijama u okviru tog Odbora organizovani su pododbori za pitanja finansijska, kulturno-školska, zdravstvena, društvena, verska, pravna i slično, a Općna je za sprovođenje ovog zamašnog radnog plana stavila na raspolaganje svoje kancelarije i administrativni aparat.

Na veliku sreću u to doba su se našli ljudi koji su veoma požrtvovano pomagali Odboru. Isticao se saradnjom Marko Rozner, industrijalac iz Maribora, čovek široke duše i otvorenih ruku, koji je ne samo o svome trošku i pomoću svojih činovnika organizovao ured za pružanje prve pomoći, plaćanje železničkih karata i prevoznih sredstava, već je – uz prećutni pristanak mešnih vlasti – pronalazio konačišta i izdržavao menze. On je organizovao i oslobađanje iz zatvora onih koji su uhvaćeni prilikom nelegalnog prelaza granice. Taj Roznerov rad umnogome je olakšao rad Odboru.

U toku 1933. i 1934. godine zagrebački Odbor registrovao je oko 4.400 izbeglica godišnje. Trebalo je za njih izdejstvovati kod vlasti privremenu dozvolu boravka u Jugoslaviji, uz garanciju Saveza da neće pasti na teret države, što je bilo prilično teško jer je za to nadležan bio lično ministar unutrašnjih poslova dr Anton Korošec (1872-1940), poznat po svom antijevrejskom stavu. Veći deo izbeglica smestio se u početku u unutrašnjosti Hrvatske i Slavonije, a kasnije je jedan deo smešten i u Srbiji, Vojvodini, Bosni i Dalmaciji. Jevrejskih izbeglica na teritoriji Jugoslavije bilo je u stvari više, ali se izvestan broj nije obraćao jevrejskim zajednicama za pomoć.

Uvidevši da mala jevrejska zajednica u Jugoslaviji neće moći iz sopstvenih sredstava da izvrši ovaj ogroman zadatak, Savez je pokrenuo akciju za uspostavljanje veza sa jevrejskim institucijama u inostranstvu. Ubrzo je uspostavljena veza sa JOINT-om (Jewish Joint Distribution Committee) i HICEM-om (Hebrew Immigrant Aid Society) u Njujorku, odnosno sa njihovim direkcijama u Parizu, koje su pružale svestranu pomoć oko boravka emigranata u Jugoslaviji. Palestinski ured Saveza cionista Jugoslavije preduzimao je sve što je bilo potrebno za dobijanje što većeg broja useljeničkih certifikata za Palestinu, a JOINT i HICEM za nabavljanje imigracionih viza za prekomorske zemlje. Jugoslovenska sekcija Svetske organizacije cionističkih žena (WIZO) već od 1934. godine sprovela je uspešnu akciju za prikupljanje odeće, obuće, rublja, posteljine, knjiga, igračaka za decu i drugih predmeta, kao i za brigu o bolesnima.

Septembra 1935. godine, posle donošenja rasističkih tzv. Nirberških zakona, Savez cionista Jugoslavije, uz finansijsku i moralnu pomoć društvenih, ženskih i omladinskih organizacija, osnovao je za emigrante iz Nemačke prve zemljoradničke pripremne stanice (hahšare).

Između 1935. i 1938. godine opao je broj lica koja su u Jugoslaviji tražila privremeno utočište, verovatno zato što su Jevreji smatrali da su se prilike u Rajhu stabilizovale i da će progoni prestati.

11. marta 1938. godine Hitler je anektirao Austriju; ona je postala Ostmark, deo velikog nemačkog Rajha. Progoni Jevreja posle "anšlusa" u Ostmarku bili su intenzivniji nego u samoj Nemačkoj, što je dovelo do panike, očajanja i mnogobrojnih slučajeva samoubistava, naročito među intelektualcima. Jevrejske cionističke organizacije, naročito omladinske, koje su i ranije stremile odlasku u Palestinu, za šta nije bilo dovoljno sertifikata, organizovale su i ranije hahšare, pripremne stanice za novi život u staroj domovini. Posle Anšlusa ove organizacije bile su preplavljene molbama razočaranih "Austrijanaca Mojsijeve vere" za pristup, svakako ne iz ideoloških pobuda, već kao mogućnost da im to posluži kao "putnički biro", pomoću kojega će se izvući iz nacističkog pakla. Organizacije su se borile za sertifikate kojih je bilo sve manje. Ljudi koji su uvideli da ne mogu ostvariti svoja stremljenja legalnim putem počeli su da se organizuju u ilegalne alije, iako su bili svesni svih opasnosti na granicama i na kopnenim i vodenim putevima. Tako je već odmah posle aneksije Austrije stiglo na tle Jugoslavije oko 4.800 emigranata.

Grupa na "ničijoj zemlji"

Broj Jevreja za kojima su mostovi bili porušeni, a napred nisu mogli, stalno se povećavao od 1938. godine. Međutim, isprečile su se pogranične barijere i raspisi u konzulatima da se ulaz u zemlju dozvoljava samo onima koji imaju krštenicu... I tako, s one strane granice ostajali su izbačeni, poniženi, goli i bos, gladni i prozebli ljudi.

Polovinom marta 1938. godine, uoči Pesaha, Odboru za pomoć emigrantima stigla je vest da su iz Burgenlanda, na austrijsko-jugoslovensko-mađarskom trouglu, a naročito iz mesta Rehnič (Rechnitz), proterani svi Jevreji. Pošto im jugoslovenske pogranične vlasti nisu dozvolile ulaz na jugoslovensku teritoriju oko 60 porodica, sa najmanje 120 duša, bilo je osta-

vljeno na milost i nemilost, pod vedrim nebom, na uskom prostoru "ničije zemlje", na pragu Jugoslavije, kod Murske Sobote.

Bio je to prvi veliki praktični ispit Odbora: saopšteno im je da hitno treba dospeti do tih ljudi, organizovati im konačište i ishranu i intervenisati u Ministarstvu unutrašnjih poslova da im se dodeli azil u Jugoslaviji.

Još istoga dana krenuo je autom prema granici sekretar Odbora Aleksa Klajn, kome se priključio izvesni Volmut (Wohlmüt), koji je među proteranima imao rođenu sestru. Izgnanicima je zbog ledene kiše bilo dozvoljeno da se privremeno smeste u magacin pogranične carinarnice.

Ono od čega su izgnanici strahovali bilo je da ih Jugoslavija neće prihvatiti, što bi značilo nasilno vraćanje i sigurnu propast. I doista, Klajn je video s druge strane granice policajce koji su stajali kraj samog međaša i vikali da nema ni govora o povratku izgnanika u Austriju, a ako ih Jugoslavija ne bude primila – biće transportovani ravno u koncentracioni logor Dahau.

O dolasku grupe izgnanika doznale su dve male najbliže jevrejske zajednice, u Donjoj Lendavi i Murskoj Soboti, i odmah organizovale slanje namirnica. Klajn je već sutradan iz Murske Sobote telefonirao Šimi Špiceru, generalnom sekretaru SJVOJ i molio ga za najhitniju intervenciju u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Špicer se odmah obratio za intervenciju načelniku nadležnog odeljenja ministarstva dr Hocevaru, koji je odvratio da je ministar Korošec odlučio da samo on lično rešava pitanje Jevreja-izbeglica. Rešenje je bilo da se mora razgovarati sa ministrom. Ustanovilo se da je dr Korošec na dopustu "negde u Sloveniji". Trebalo ga je hitno pronaći, te je dr Pšerhof još isto večer seo u auto i pošao da "po Sloveniji" traži dr Korošeca. Nije poznato gde ga je sve tražio, s kim se savetovao i kako je konačno doznao da se dr Korošec nalazi u jednom hotelu kraj Rogaške Slatine. Nije poznato ni to kako je dr Pšerhofu pošlo za rukom da izdejstvuje da ga dr Korošec primi. Na kraju, dr Pšerhof nije dobio nikakvo obećanje ali je izbeglicama dopušteno osam da-

na azila, dok jevrejska zajednica nađe rešenje "izvan mogućnosti ostajanja u Jugoslaviji".

Naravno da su o situaciji odmah obavješteni JOINT i HICEM, ali je unapred bilo jasno da se za osam dana ne može pronaći rešenje. Trebalo je produžiti taj azil na šest meseci, za koje bi se vreme našla mogućnost iseljenja u Palestinu ili u prekomorske zemlje.

Pošto je princeza Olga, supruga regenta princa Pavla, bila sestra vojvode od Kenta, jednog od sinova kralja Džordža V, neko je došao na ideju da se treba obratiti britanskom kraljevskom domu koji bi uticao na princa Pavla da se ovaj obrati predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću, kako bi ovaj možda uticao na ministra Korošeca.

U Londonu je kao zastupnik nemačkih Jevreja tada boravio Šalom Adler-Ruder, koji je svojevremeno obilazio hahšaru u Golenicu. Pošto je Klajn imao njegov kućni telefonski broj telefonirao mu je u ponoć, a pošto je znao da se razgovori prislušuju on je upotrebio jezik za koji je smatrao da ga neće razumeti, nešto kao: mogućnost intervencije preko g. Meleha (kralja) i njegove mišpaha (porodice), čija je jedna havera (član) u rodbinskom kešeru (vezi) sa našim malhutom (kraljevskom porodicom), te kako treba pozdraviti Medinu (državu) i zamoliti je da ima savlanut (strpljenje) itd. Adler-Ruder je razumeo. Dva dana pre isteka roka Špicer je javio Klajnu da je iz MUP-a dobio poziv da se sutradan javi dr Hočevaru i da ponese spisak ljudi u "ničijoj zemlji". Nekako je uspelo da se toj grupi dodeli tromesečni boravak "uz moralnu i materijalnu odgovornost i na trošak opštine u unutrašnjosti zemlje, uz obavezu da se ta grupa ima iseliti iz države". Još iz kancelarije dr Hočevara Špicer je telefonirao dr Fridrihu Popsu, predsedniku Saveza JVOJ, i predložio za mesto boravka Podravsku Slatinu. Odmah je obavješten Artur Bauer, predsednik JVO u tom mestu, i ugovorene su sve pojedinosti oko smeštaja. Za 48 sati grupa je iz "ničije zemlje" prešla u Podravsku Slatinu. Posle tri meseca dobijeno je produ-

ženje boravka. Ta se grupa popunjavala uvek sa onoliko lica koliko se postepeno iseljavalo.¹

Evijanska konferencija

U Evijanuu, na južnoj obali Ženevskog jezera, održana je 6.7.1938. godine međunarodna konferencija o mogućnosti iseljavanja i socijalne rehabilitacije političkih izbeglica i žrtava verskih i rasnih progona u Nemačkoj. Predlozi su se svodili na pet tačaka: obustava progona; jemstvo za deo imetka emigranata; raspis međunarodnog zajma za finansiranje pojačane emigracije; olakšanje useljavanja u prekomorske zemlje i kolonije; pravo boravka i rada za emigrante koji su do jula 1938. godine napustili svoj zavičaj. Međutim, konferencija se ograničila na samo dve tačke u okviru pružanja pomoći: na pitanje olakšanja izlaska Jevreja iz Rajha i na pregovore s vladama zemalja koje su predstavljale potencijalna pribežišta radi olakšanja ulaska i povećanja broja useljenika.

Rezultati rada konferencije razočarali su jevrejske organizacije. Jedini uspeh je bio, što su Sjedinjene Američke Države delimično povećale kvotu za jevrejske izbeglice iz Nemačke; Australija, koja je dotle primala useljenike samo iz Velike Britanije, odlučila je da prihvati 15.000 izbeglica iz Rajha u toku od tri godine, a i neke latinoameričke zemlje su se obavezale da prihvate izvestan broj izbeglica.

¹Aleksa Arnon, Da se otme zaboravu – Povodom 25-godišnjice smeštaja prvih jevrejskih izbjeglica iz Austrije u Jugoslaviji, Bilten Udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu (u daljem tekstu: Bilten HOJ), 4-5/1963, str. 13-14; isto, 6-7/1963, str. 19-22; Shalom Adler-Rudel (1894) bio je direktor Arbeiterfursorgeamt der Judischen Organisationen Deutschlands. On je posle rata živeo u Jerusalimu i bio je direktor Instituta Leo Back. Kada mu se Klajn obratio i pitao ga za ime lica koje su angažovali po toj stvari, Adler-Rudel mu je odgovorio da još nije u mogućnosti da mu to otkrije. Ipak je naglasio da bi bilo zgodno znati da li su ljudi, koji su se u Jugoslaviji i preko nje spasili, svesni šta se učinilo za spasavanje njih i njihovih porodica.

"Kristalna noć"

Krajem 1938. godine na teritoriji Jugoslavije bilo je oko 800 izbeglica. Broj onih koji su prolazili kroz Jugoslaviju povećao se posle "Minhenskog sporazuma" od 29.9.1938. godine. Žrtva tog sporazuma između Hitlera i Musolinija s jedne i Čemberlena i Daladjea s druge strane, bila je Čehoslovačka, od čije je teritorije "ustupljena" Rajhu Sudetska oblast. Kao što je poznato posle "Minhenskog sporazuma" Hitler se svečano obavezao da Rajh više neće imati teritorijalnih pretenzija u Evropi.

Manje od mesec i po dana kasnije, u noći između 9. i 10.11.1938. godine, nemačko jevrejstvo doživelo je dotad najteži udarac: izgovor za to je bilo ubistvo Ernesta fon Rata, sekretara nemačke ambasade u Parizu, kojeg je ubio Heršl Grinšpan. Te noći, poznate kao "Kristalna noć" ("Kristallnacht"), sprovedeni su masovni pogromi nad Jevrejima širom Nemačke, tokom kojih je ubijeno preko 90 Jevreja, oko 30.000 uhapšeno i poslato u koncentracione logore, njihova je imovina opljačkana, a spaljeno je i porušeno preko 270 sinagoga. Mnogi Jevreji počinili su tada samoubistvo, a većina je ostavila rodni kraj u nadi da će naći utočište u Palestini, tada pod mandatom Velike Britanije.

Formiranje sabirništva

Zbog dolaska velikog broja emigranata vlasti su pretile obustavom izdavanja privremenih dozvola za boravak i jačanjem kontrole na prelaznim graničnim mestima. Zavedene su i oštre policijske mere: uvedena je striktna kontrola organa vlasti, ograničena je sloboda kretanja, pojačana cenzura pisama i pošiljki i sl.

Savezu JVOJ skrenuta je pažnja od strane Ministarstva pravde na pitanje "fiktivnih brakova", koje su izvesni domaći Jevreji sklapali kako bi omogućili izbeglicama ostanak u zemlji. Posle savetovanja sa Vrhovnim rabinom Jugoslavije dr Isakom. Alkalajem i u saglasnosti s njim, Savez je 19.10.1938. uputio svim jevrejskim opštinama ovaj raspis:

“Od strane Ministarstva pravde skrenuta je Savezu pažnja da jevrejske izbeglice sklapaju u našoj zemlji brakove, za koje državna vlast smatra da su fiktivni, tj. bez ozbiljne namere da se oni stvarno i održe.

Pošto bi takvi brakovi, ukoliko su informacije Ministarstva pravde tačne, mogli imati štetnog uticaja na opšti interes naše zajednice, a pošto interese zajednice treba u svakom slučaju staviti iznad interesa pojedinaca, to Savez skreće pažnju opštinama, njihovim gg. rabinima i ostalim sveštenicima: da pre vršenja akta venčanja najvećom brižljivošću ispitaju u granicama svoje nadležnosti da li vernici pristupaju sklapanju braka iz motiva ili u cilju kako ga predviđaju verski propisi i državni zakoni. Ako bi gg. rabini ili sveštenici u pojedinom slučaju imali razloga da posumnjaju u postojanje takvih zakonskih motiva, neka se za daljne instrukcije izvole obratiti gospodinu Vrhovnom rabinu.”²

Pošto su jugoslovenske vlasti nerado gledale na prisustvo sve većeg broja emigranata po gradovima, one su donele tzv. "Uredbu o boravku Jevreja stranog državljanstva", kojom je regulisan njihov status prisilnim boravkom u određenim mestima za koje je utvrđeno ime "skupno boravište", što je izazivalo veoma neprijatne asocijacije, iako je emigrantima objašnjeno da to ne znači koncentraciju u lošem smislu.

Savez JVOJ odlučio je da organizuje svoja sabirališta. Štićenici doduše nisu smeli napuštati određeno im mesto boravka, ali su inače imali punu slobodu kretanja u mestu i slobodan izbor načina stanovanja i prehrane. Smeštaj je bio veoma različit; najmljeni su hoteli i sobe u privatnim stanovima, adaptirani su magacini i nenastanjeni dvorci. Sabiralištima su uglavnom upravljali sami emigranti pod neposrednom kontrolom Saveza i lokalnih jevrejskih opština. Nekoliko puta mesečno sabirališta su posećivali predstavnici opština i Saveza, a po potrebi i lekari.

Od 1938. do 1940. godine formirano je 15 takvih sabirališta u kojima je bilo konfinirano 3.210 osoba.³

²Zapisnik XXXII sednice Izvršnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Beogradu (u daljem tekstu: Zapisnik), 27.10.1938.

³Zapisnik III sednice, 23.5.1940.

U saglasnosti sa Savezom, a u okviru akcije Odbora za ukazivanje pomoći emigrantima, maja 1939. godine otputovao je u London Aleksa Klajn, sekretar zagrebačkog Odbora, i uspeo da tamo smesti, kao negovateljice dece, po privatnim jevrejskim domaćinstvima oko 60 devojaka.

Razni su bili vidovi pomoći jugoslovenskog jevrejstva emigrantima. Tako je septembra 1939. godine iz Sušaka javljeno zagrebačkom Odboru, da je u tamošnju luku prispeo italijanski brod "Galilea" koji je nekoliko dana ranije krenuo sa 600 jevrejskih emigranata iz Trsta za Haifu. Kada je već bio na domaku cilja, brod je dobio nalog od italijanskog admiraliteta da se vrati i bio prebačen u Fijumu (Rijeku), tada pod Italijanima. Putnici su bili očajni; osim bojazni da budu vraćeni u Rajh, na brodu je ponestalo hrane (kuhinja je bila ritualna), a čak i da je bilo, nije se imalo odakle platiti.

Aleksa Klajn, sekretar zagrebačkog Odbora, i Riki Kon, rukovodilac Palestinskog ureda pri Savezu cionista Jugoslavije, uspeli su uz velike teškoće da dobiju dozvolu za prelaz u Fijumu, gde su organizovali nabavku hrane i dovođenje na brod, koji je najzad dobio dozvolu da ponovo isplovi put Haife.⁴

Britanska "Bela knjiga" i izbeglice iz nacističkog pakla

U jeku egzodusa iz Evrope, 17.5.1939. godine, stigla je do jevrejskih zajednica vest o objavljivanju tzv. "Bele knjige", novog političkog programa britanske vlade za mandatno područje Palestine, kojom se Jevrejima ograničava useljenje u Erec Jisrael na 75.000 duša za pet godina, tj. 15.000 godišnje, znači – kap u moru onih koji su tražili spas u zemlji praotaca. Bilo je to nepunih osam meseci od potpisivanja Minhenskog sporazuma, a tri i po meseca pre početka Drugog svetskog rata. Nevil Čemberlen je pre-

⁴David Levi – Dale (urednik), Rad na pomaganju emigranata, Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969, Beograd 1969, str. 77-78. (U daljem tekstu: Spomenica).

ma Arapima vodio politiku "appeasementa", želeći da ih pridobije u slučaju rata, koji se već neminovno približavao, a znajući da su mu Jevreji u tom slučaju "u džepu" kao sigurni protivnici Hitlera.

Jevreji u Palestini i po dijaspori reagovali su na "Belu knjigu" oštrim protestima, što im nije pomoglo. Profesor Hajim Vajcman (Weizmann), kasnije prvi predsednik Izraela, tada je gotovo proročki izjavio da imigracija 75.000 duša za sledećih pet godina ne predstavlja rešenje ni za 5% ljudi koji su osuđeni na uništenje.

"Bela knjiga" nije dovela do željenog efekta na arapski živalj u Palestini, koji je za vreme Drugog svetskog rata gotovo listom bio uz sile Osovine. Jerusalimski muftija Hadž Amin el-Huseini boravio je u Rajhu od 1941. do 1945. godine, otvoreno saradujući sa silama Osovine. To nije uticalo na Britance da promene odluku, te je "Bela knjiga" iz 1939. godine ostala na snazi sve vreme rata. Britanski vrhovni guverner za Palestinu ser Herold Mek-Majkl (Sir Harold McMichael) strogo se pridržavao odrednica "Bele knjige", slepo sprovodio politiku "čvrste ruke" i za vreme katastrofe evropskog jevrejstva – najtežih nacističkih proganjanja i masovnih ubistava – on je zatvorio vratnice Palestine čak i za one jevrejske izbeglice, koje su veoma teško uspele da se izbave iz nacističkog pakla.

Dok je u početku rata geslo Jevreja u Palestini bilo: "Borićemo se protiv Nemačke kao da ne postoji 'Bela knjiga', a protiv Britanaca kao da nema rata protiv Nemačke", kada su počele da stižu vesti o masovnom uništenju njihove braće širom Evrope, geslo im je postalo: "Pre svega se treba boriti uz Saveznike protiv zajedničkog neprijatelja, a kada udruženi pobedimo nacizam – doći će vreme za borbu protiv 'Bele knjige'."

Dečja i omladinska alija (Alijat hanoar)

Jugoslovenska jevrejska zajednica saradivala je sa Dečjom i omladinskom alijom (u daljem tekstu: Alijat hanoar) još od njenog osnivanja, čak pre nego što je ona postala zvanično odeljenje Jevrejske agencije (Sohnuta). Inicijator za spasavanje jevrej-

ske omladine iz nacističke Nemačke bila je Reha Frajer (Freier), koja je stupila u vezu sa jevrejskom zajednicom u Jugoslaviji odmah po dolasku Hitlera na vlast. Ta se saradnja nije prekinula ni kada su se i nad jugoslovensko jevrejstvo nadneli teški oblaci.

Polovinom 1940. godine Reha Frajer uviđa da će uskoro prestati svaka mogućnost njenog organizovanog rada u Nemačkoj. Ona dolazi iz Berlina u Jugoslaviju. U Zagrebu ona planira nastavak dovođenja dece iz Nemačke, prihvatanje na granici, njihov smeštaj po porodicama, opremanje, kratku hahšaru u Jugoslaviji, nabavku certifikata za ulaz u Palestinu, pasoš i tranzitne vize za Bugarsku, Grčku, Tursku i Siriju. Uz to je trebalo obaviti lekarske preglede, prevoditi dokumenta i sl. Sve je to Reha Frajer radila uz veoma aktivnu pomoć Palestinskog ureda u Zagrebu, pod rukovodstvom Rikija Kona i Roberta Fajta (Veith), jugoslovenskog ogranka Svetske organizacije cionističkih žena (WIZO), cionističkih omladinskih organizacija i Odbora za pomoć izbeglicama.

Izgledalo je da je problem nerešiv. Britanski konzulat u Jugoslaviji nije bio voljan da izdaje vize, iako je certifikat u stvari bio baza za vizu. Mnoga deca nisu imala rodne listove, većina ih je bila ispod 18 godina, prema tome bez mogućnosti da dobiju posebnu putovnicu na svoje ime. A onda se rodila ideja da se pokuša akcija preko bana Hrvatske Banovine dr Ivana Šubašića, koji je nekada kao advokatski pripravnik bio zaposlen u kancelariji dr Marka Horna, sada predsednika Židovske općine u Zagrebu. Trebalo je preko njega ubediti šefa zagrebačke policije Rikarda Vikerta da je u interesu same Banovine "da se reši te nemačke dece". Dr Horn i Klajn otišli su u audijenciju dr Šubašiću, kojega je Vikert već bio obavestio o problemu te dece. Dr Šubašić je bio zadovoljan što jevrejska zajednica preduzima korake da pomogne rešavanju tog pitanja i bio je spreman da učini sve da se deca isele sa teritorije Banovine i to što pre. Što se tiče putovnica, on je dao nalog podbanu i šefu policije, a ovi pasoškom odeljenju. Trebalo je doneti popis onih kojima su potrebne putovnice i svedodžbe o rođenju, ali se "pod datim okolnostima" policija zadovoljila izjavom Židovske općine da ona preuzima svu moralnu i materi-

jalnu odgovornost. Za decu ispod 18 godina trebalo je naći prati-
oce ili ih priključiti drugim pasošima. U najvećoj brzini načinjene
su sve improvizacije. Već posle 48 sati dr Horn i Klajn bili su u pa-
soškom odeljenju sa spiskovima, fotografijama i dokumentima.
Petoga dana putovnice su bile gotove.⁵

Rešenje: plovidba Dunavom

Emigracija iz Nemačke, bivše Austrije, Češkomoravskog
Protektorata i Slovačke nije prestajala. Traženi su novi putevi za
spasavanje emigranata i mogućnost njihovog putovanja u Pale-
stinu. Jedan od najprirodnijih bio je Dunav, međunarodna reka
plovna 2.600 km, koja je prolazila kroz Beč, Bratislavu, Budim-
peštu i Beograd na putu prema delti Dunava, za rumunsko pri-
stanište Sulinu na Crnom moru.

Plovidba po Dunavu bila je regulisana tzv. Dunavskim sta-
tutom od 1856. godine (Pariski ugovor). Odmah posle I svet-
skog rata, 1919. godine, formirana je Međunarodna dunavska
komisija za osiguranje slobodne plovidbe Dunavom od Ulma do
Braile i nekim internacionalizovanim pritokama. Komisiju su sa-
činjavale sve pribrežne države i tri nepribrežne sile – Velika Bri-
tanija, Francuska i Italija.

Odlučeno je da Savez pored već postojećeg redovnog rada
na pomaganju izbeglica, s obzirom na vanredne prilike, vodi i bri-
gu o izbegličkim transportima koji budu prolazili kroz Jugoslavi-
ju Dunavom i da u tu svrhu angažuje brodove jugoslovenske Reč-
ne plovidbe. Od pogranične dunavske luke Bezdan zadatak Save-
za bio je da brine za dalje putovanje izbeglica, za njihovo izdrža-
vanje i lekarsku službu dok se budu nalazili doduše u međuna-
rodnim vodama, ali na teritoriji Jugoslavije. Za tranzit brodovima
nisu bile potrebne vize, ali je Rumunija bila poslednja zemlja i
zahtevala je kao uslov za prelaz na njenu teritoriju da se osigura
brod koji će omogućiti odlazak izbeglica iz Rumunije. Tokom

⁵Arnon, Bilten HOJ 6-7/1963, str. 19-22.

1938-1939. godine proputovalo je Dunavom oko 6.800 lica, ali nisu svi stigli na željeni cilj: na Crnom moru ili na daljem putu za Palestinu nastradalo je nekoliko stotina emigranata, uglavnom zbog nepogodnih, starih, havarisanih i na brzu ruku "osposobljenih" brodova nesavesnih brodarskih preduzeća i agenata.⁶

Kladovski transport

Poslednji legalni transport emigranata, uglavnom iz Beča, krenuo je za Bratislavu jednim delom vozom, dok su drugi stigli brodom. I jedni i drugi osetili su u Bratislavi ogromno olakšanje, iako je Slovačka Jozefa Tisoa bila verni saveznik nacističke Nemačke. "Stajali smo tri nedelje u Bratislavi, ali samo na brodu, sa koga nismo smeli silaziti. David i Cvi došli su na brod prvog dana kad sam tamo prispela. Mislilo se da odmah idemo dalje. Sa ujakom Davidom mogla sam govoriti samo tri minuta... Dragog dedu i baku nisam htela da vidim, jer sam izgledala strašno... Ujak David me je posetio dva puta i doneo mi razne stvari za jelo. Druge stvari se tamo nisu mogle uneti. Cvi se ukrcao u Bratislavi... Sve svoje stvari ostavio je tamo..."⁷

Emigranti, njih preko 1.000, ukricali su se na brod "Uranus" koji je u normalnim prilikama primao oko 400 putnika. Svaki santimetar je bio iskorišćen. Kabine su dobili – takođe stešnjeni

⁶Spomenica, str. 73-80.

⁷Ovde i u daljem tekstu donosimo odlomke iz pisama Haje Ides-Weinstock. Njen suprug David Weinstock ubijen je u logoru Buchenwald kratko vreme pre njenog odlaska iz Beča. Tri njene kćeri – Feige, Sara i Ester i sin Naftali-Tuli uspeli su da izbegnu iz Austrije na vreme, a sin Cvi boravio je kod dede, bake i ujaka u Bratislavi, gde se priključio transportu. Haja Weinstock, rođena 10.5.1895. godine u Slovačkoj, stradala je na Sajmištu, dok je sin Cvi krajem marta 1941. godine krenuo preko Grčke, Turske i Sirije u Palestinu, gde je i stigao 6. aprila 1941. godine. Deo fotokopija njenih pisama deci iz Kladova i Šapca nalazi se u Jevrejskom istorijskom muzeju (JIM) u Beogradu; pisma su pisana na nemačkom jeziku, preveo ih je Mirko Nojman, a doneo u svojim sećanjima "Moja neostvorena alija" Emil (Jichak) Klajn, Beograd 1993/94, rukopis (U daljem tekstu: Klein). Deo pisama čuva se u arhivima u Izraelu.

– samo stari i bolesni. Najgore je bilo što su putnici strepili da će ih slovačke vlasti vratiti u Nemačku, što bi značilo u logore, a najneprijatnije je bilo čekanje pred nedovoljnim brojem klozeta.

Na "Uranusu" emigranti su boravili 17 dana. 12. decembra 1939. godine brod je najzad digao sidro i krenuo iz Bratislave niz Dunav do mađarsko-jugoslovenske granice, gde je trebalo da se oslobodi "živog tereta", pretovari ga u brodove jugoslovenske Rečne plovidbe i vrati se u svoju matičnu luku.⁸

Ovde će biti govora o tragediji tog tako nesrećnog tzv. Kladovskog transporta, koji je morao ostati u Jugoslaviji, gde je u Šapcu dočekaao i okupaciju. Okolnosti koje su dovele ovaj transport u bezizlaznu situaciju ni do danas nisu potpuno rasvetljene. Osim jevrejskih organizacija u tu aferu bio je umešan "Mosad" (doslovno: "Ustanova" -- koji nema nikakve veze sa današnjim "Mosadom" – obaveštajnom službom u Državi Izrael), desetak ljudi koji su se u Evropi bavili ilegalnom alijom, zvanom "Alija Bet". Aktivistkinja Mosada u Rumuniji koja je održavala kontakt sa Savezom JVOJ bila je Rut Kliger, koja je kasnije uzela za prezime Aliav (skraćeno "Alija Bet").

Prekomorski brod "Hilda" koji je trebalo da sačeka u luci Sulina emigrante sa brodova jugoslovenske Rečne plovidbe nije stigao, a to je bio uslov rumunskih vlasti da ovi brodovi prođu kroz Rumuniju.⁹

Veći deo materijala za ovaj rad korišćen je iz zapisnika sednica Izvršnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije (IO SJVOJ), ali se mora naglasiti da nisu sačuvani

⁸Nahir, str. 88; U članku "Dva cara i jedna kraljica", Jedna Hagada iz Kladova – sećanja na Aliju "B", Jevrejski almanah 1957-58, str. 206-214, Naf-tali-Bata Gedalja (u daljem tekstu: Gedalja) pogrešno piše da se brod zvao "Saturnus". Osim toga on navodi da je brod stigao na mađarsko-jugoslovensku granicu krajem oktobra 1939. godine.

⁹Rut Kliger-Aliav piše da je emigrantima bilo onemogućeno da nastave put pošto nisu posedovali tranzitne vize. To tvrdjenje nije tačno, jer im – dok su plovili Dunavom – vize nisu bile potrebne. Vidi: Ruth Kluger-Aliav and Peggy Mann, The Last Escape (Poslednje utočište), Tel Aviv 1976, str. 304. (U daljem tekstu: Aliav/Mann).

zapisnici iz najkritičnijeg perioda jevrejske zajednice u Jugoslaviji, od kraja 1940. godine pa do okupacije, aprila 1941. godine, pa nažalost nije moguće pratiti tok događaja iz tih zvaničnih izvora.

Prema telefonskom saopštenju koje je Savez JVOJ primio iz Ženeve i Bratislave krajem novembra 1939. godine, Dunavom je još pre zimskog zatvaranja plovidbe trebalo da prođe kroz Jugoslaviju oko 1.370 jevrejskih izbeglica. Savez je umoljen da za sve te ljude u Vukovaru bezuslovno pripremi hranu, ćebad, odeo i ostale potrebe. Pošto Socijalni fond nije imao raspoloživih sredstava Finansijska sekcija SJVOJ odlučila je da se za te najhitnije potrebe odobri suma od 100.000 dinara, što nije predstavljalo ni 70 dinara po glavi, i da se jevrejske opštine umole da potrebne namirnice kupe, a izdate sume da obračunaju iz svojih predviđenih vanrednih prinosa Socijalnom fondu.¹⁰

Na Dunavu blizu Bezdana čekala su oko 12. decembra tri prazna putnička broda – "Car Dušan", "Car Nikola II" i "Kraljica Marija", koje je Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije zakupio od jugoslovenske Rečne plovidbe. Ova tri broda bila su spremna da prihvate izbeglice sa "Uranusa", koji je prilično kasnio i već se posumnjalo da će uopšte stići. Brodovi su bili snabdeveni svim potrebama za putovanje međunarodnim vodama Dunava, od mađarsko-jugoslovenske granice do rumunskog pristaništa Sulina na Crnom moru, odakle je trebalo da se ukrcaju na prekomorski brod čiji je zadatak bio da ih dovede do Haife. Putovanje je moglo da potraje i do tri meseca, pa je Savez pripremio za putnike tople stvari, odeću i obuću i rezervnu hranu, a spremna je bila i ambulanta sa najnužnijim instrumentima i lekovima.

Iz "Uranusa" se prvo iskrcala grupa od oko 400 devojaka i mladića iz "Hehaluca", od kojih je većina prošla dvogodišnju hahšaru. Ta grupa, kojoj je vođa puta bio 22-godišnji Arje-Adolf (Jukl) Dorfman, čija su braća već bila u Palestini, ukrcala se na brod "Kraljica Marija". Brod "Car Dušan" je primio oko 350 du-

¹⁰Zapisnik VII sednice, 30.11.1939.

ša, uglavnom mladih bračnih parova, kojima je vođa puta bio Josef-Jozi Šehter, dok je "Car Nikola II" bio je namenjen religioznima, koji su zahtevali ritualnu kuhinju. Njihov vođa puta bio je Emil Šehter.

Do zore premeštaj je bio obavljen i "Uranus" je, praćen gromkom "Hatikvom" iz grla onih koje je doveo i ostavio, pošao uzvodno i izgubio se preko granice.

Tri broda jugoslovenske Rečne plovidbe (u daljem tekstu: RP) zaplovila su Dunavom prema Sulini na delti Dunava, gde je trebalo da ih čeka prekomorski brod. Vreme je bilo veoma loše, te putnici nisu mogli ni da izađu na palube. Možda je tako bilo i bolje, jer su se njihovi brodovi susretali sa brodovima kojima su Nemci, istim putem samo u suprotnom pravcu, prebacivali u Rajh svoje građane iz Besarabije, koju su – na osnovu ugovora sa Hitlerom – okupirali Sovjeti.

Brodovi su krenuli i plovilo se neprekidno, osim dva kratka zastanka u Vukovaru i Beogradu gde su se brodovi snabdeli ugljem i vodom. U tim gradovima predati su i prvi džakovi pošte, na hiljade pisama i karata koje su emigranti slali rođacima, prijateljima, poznanicima. Odavde su najzad mogli da pišu otvoreno o svemu, što im nije bilo moguće već dugo vremena iz Nemačke i njoj anektirane Austrije, i iz drugih krajeva okupirane Evrope.

Jugosloveni na emigrantskim brodovima

Pošto su se britanske mandatorske vlasti striktno pridržavale politike "Bele knjige", pronalazeni su razni, uglavnom ilegalni, načini da se omogući ulazak Jevreja u Erec Jisrael. I u Jugoslaviji je postojala duga lista za aliju, uglavnom omladinaca iz "Hašomer hacaira", koja je pravljena prema vremenu provedenom na hahšarama. Dobra mogućnost pojavila se decembra 1939. godine, kada su Dunavom jugoslovenski brodovi prevozili jevrejske izbeglice iz srednje Evrope. Načinjena je prva ranglista, na čijem su čelu bili Sarajlija Jichak Danon i dva Zagrepčana, Lev Dojč i Kavezon-Kavic, koji su se ukrcali na jedan od

brodova i posle dugog putovanja srećno stigli u Erec Jisrael i priključili se kibucu Gat.¹¹

U drugoj grupi sa hahšare u Golenicu bili su (?) Tuvi, Me-nahem Vajs i Valter Koen-Pajki. Oni su se oktobra 1939. godine ilegalno ukrkali na jedan od tri emigrantska broda prilikom kratkog zastanka u Vukovaru. Ta je grupa stigla do Kladova, prezimila na brodovima, ali odande nije krenula dalje.¹²

U jedan od tih brodova ukrkala se u Vukovaru i jedna beogradska jevrejska porodica, ing. Emil David sa suprugom i njihova dva sina, aktivistima omladinske organizacije "Akiba".¹³

Zastoj na rumunsko-jugoslovenskoj granici

Zima je bila u jeku te su brodovi sa donjeg toka Dunava upućivani u zimovnike. Tri broda Rečne plovidbe trebalo je da prođu kroz "Gvozdenu kapiju" klisure Đerdap, gde je Dunav najuži i plovidba prilično opasna, jer su u koritu reke mnogobrojne podvodne stene i brzaci, a uzvodno kretanje brodova vrši se vučom sa obale. Osim toga, Dunav u Đerdapskoj klisuri ima veliki pad, ukupno oko 30 m. i brzinu do 3 metra u sekundi.

Poslednja tačka u Jugoslaviji trebalo je da im bude Donji Milanovac, gde je trebalo, po ugovoru koji je SJVOJ sklopio sa RP, da kapetani tri broda Rečne plovidbe prime putničke isprave i nalog za prelaz granice i napuste jugoslovensku teritoriju čim se dobije telegrafska potvrda Kapetanije u Sulini da je tamo

¹¹Klein, str. 1.

¹²Klein, str. 2. Valter Koen-Pajki (1918) i njegov brat Erih-Ero (1921), sinovi Samuela Koena, vlasnika restorana "Tel Aviv" u Beogradu, priključili su se avgusta 1941. godine Posavskom partizanskom odred, a kasnije bili borci Prve proleterske brigade. Poginuli su 21.1.1942. godine kod Pjenovca u istočnoj Bosni.

¹³Braća Avraham i Šlomo David stigla su u Palestinu sa omladinskom alijom baš uoči rata, aprila 1941. godine preko Grčke i Turske, dok im je otac stradao u Zasavici, a majka na Sajmištu. Vidi pismo od 14.5.1941. ing. Emila Davida sinovima – svojina Šloma Davida, Bustan Hagalil, Izrael.

ukotvljen brod spreman da primi njihove putnike. Međutim, umesto telegrama, stigla je vest da Kapetanija u Sulini uopšte nema pojma o dolasku brodova iz Jugoslavije. Naftali-Bata Gedalja, koji je vršio dužnost delegata Saveza JVOJ pri transportu izbeglica, potražio je hitno svoje pretpostavljene u Beogradu, a kapetani su tražili Rečnu plovidbu da se obaveste o čemu se radi, jer brodovi nisu plovili kada bi se na Dunavu pojavile sante leda, a ako bi i prolazili nizvodno, često im nije bilo moguće da se vrate uzvodno.

Iz Beograda je stigla vest da se mora čekati. Niko nije znao koliko i zašto. Nikada pošta u Donjem Milanovcu nije primila toliko pisama upućenih u gradove širom sveta, u kojima su ljudi obavestavali porodicu i prijatelje da je nastavak puta prekinut.

Iznenada je mala flotila ipak krenula, ali samo da bi se brodovi snabdeli ugljem u Prahovu. Istovremeno je u Prahovo stigao, po čiči zimi i umoran od dugog puta – preko Niša, Zajčara i Negotina – Šime Špicer, generalni sekretar Saveza JVOJ. Njegove reči umirenja, iako ni on verovatno nije verovao u njih, oživele su nadu za skori nastavak puta.¹⁴

Građanski odbor pri savezu JVOJ

Po povratku u Beograd Špicer je podneo izveštaj IO SJVOJ o stanju izbeglica na tri jugoslovenska broda. On je smatrao da je vrlo verovatno da će se oni u Jugoslaviji zadržati duže nego što se mislilo, te će za jevrejsku zajednicu uopšte, a posebno za Savez, iskrsnuti nove velike dužnosti, kako u vezi pomoći, tako i u pogledu organizacije njihovog bavljenja u Jugoslaviji. Savez je u sličnim slučajevima uvek činio što je više mogao, ali je iskustvo pokazalo da bi bilo od velike koristi formiranje jednog šireg odbora građana.

¹⁴Gedalja piše da je vršio dužnost delegata SJVOJ u Kladovu od 6.12.1939.

Usvajajući predlog generalnog sekretara, IO SJVOJ izabrao je Građanski odbor (dalje: GO) od sledećih lica: Marko Štajner, Mika Efrajim, Josip Pinto, David Almozlino, ing. Emil Dajč, dr Leo Štajndler, Rihard Frelih, Hajim Bararon, Martin Rozenfeld, Maks de Majo i Izidor Vinter. Kao svog predstavnika pri tom Građanskom odboru IO delegirao je Mošu de Majo. Organizacija rada toga GO prepuštena je predsedništvu Saveza.¹⁵

Usled poslednjih promena u Evropi broj jevrejskih nesrećnika koji su napuštali svoje domove i u Jugoslaviji tražili utočište postajao je svakim danom sve veći. Ogroman je broj bio i onih koji su kroz Jugoslaviju prolazili doduše u organizovanim transportima, ali gladni i bedni, nadajući se boljoj budućnosti kada stignu na cilj svoga puta, u Palestinu.

Broj izbeglica se odjednom više nego udvostručio. Prilivom mase novih štićenika Savez se našao u veoma teškom položaju.

U brigu Saveza o pitanju Jevreja-stranaca uključeni su sada i oni koji su prolazno boravili u Jugoslaviji. Nije bilo rešeno regulisanje njihovog statusa, za koji se kao sigurno smatralo da neće preći okvir kratkotrajnog azila. Za Savez i jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji oko ovog pitanja nastale su sve veće i teže dužnosti. Briga i teškoća bilo je i ranije, ali je tada izgledalo da se rad može organizovati na bazi nekih predračuna. Ubrzo se pokazalo da su svi predračuni bili pogrešni. Računajući sa potrebom od oko milion dinara godišnje, Savez je doneo odluku o stvaranju Socijalnog fonda i doprinosu od 10% od strane opština. Međutim, sa novim nesrećama porasle su i potrebe, pa se uskoro pokazalo da je ta suma tek mali deo onoga što je stvarno bilo potrebno. Na sastanku IO SJVOJ saopšteno je da će u narednoj godini, svakako pod pretpostavkom da neće nastupiti nova neprijatna iznenađenja, biti potrebna suma od najmanje 5 miliona dinara.

Izvršni odbor većao je na koji se način može "namaknuti" ta suma, te je doneo sledeće rešenje:

¹⁵Zapisnik vanredne sednice IO SJVOJ, 30.12.1939.

1. Uvažavajući da će, po sada mogućnim predviđanjima, Socijalnom fondu biti u godini 1940. potrebna suma od 5 miliona dinara, nalaže se Izvršnom odboru da podeljuje kod opština da svaka od njih uznastoji na nju otpadajuću sumu ubrati prinudnim putem (u okviru redovnog budžeta, vanrednim prirezom ili sl.), a ako taj način ne donese željeni rezultat da apeluje i utiče na dobru volju i razumevanje svojih opština.
2. Ovlašćuje se Izvršni odbor da sume koje će pojedine opštine morati da plaćaju za Socijalni fond preko predviđenih 10% ne propisuje procentualno, nego na osnovu brojne snage opštine, opšteg imovnog stanja opštine i imovnog stanja opštinskih prinosnika bez obzira na visinu verskog prinosa koji plaćaju.
3. Glavni odbor stavlja u dužnost Izvršnom odboru da i bez obzira na skupna boravišta, ukoliko do njih dođe, pristupi osnivanju novih stanica za produktivizaciju izbeglica, a ako dođe do osnivanja skupnih boravišta, da se i u njima, do krajnjih mogućnosti, povede računa o privođenju izbeglica produktivnim zvanjima.
4. Glavni odbor odbija predlog da se 10% prinos za Socijalni fond razreže na osnovu razrezanog, a ne na osnovu stvarno naplaćenog verskog prinosa, ali se apeluje na opštine, da Socijalnom fondu po mogućnosti plate prinos na bazi razrezanog verskog prinosa i bez obzira na stvarno izvršenu naplatu.¹⁶

Nema ohrabrujućih vesti

Bez ikakvog prethodnog obaveštenja, kroz maglu i po snežici, pojavio se iz pravca Turn-Severina neki ogroman šlep koga je vukao jedan mali remorker. Iz Beograda je stigao telefonski nalog da se šlep u roku od 48 sati mora osposobiti za pri-

¹⁶Zapisnik VII sednice, 3.12.1939.

jem putnika i da se u tu svrhu moraju angažovati svi stolari iz Negotina, koji treba da montiraju u četiri velika magacina po 6-7 spratova ležaja. Osim toga trebalo je učiniti sve što je potrebno za nastavak puta. Sa građevinskim materijalom stiglo je oko 30 radnika i majstora, ali je još isto popodne kapetanu remorkera prispeo telegrafski nalog za povratak u Rumuniju.

Iz Beograda nije bilo ohrabrujućih vesti: neki panamski brod koji je već trebalo da stigne u Sulinu doživeo je havariju na putu od Istanbula za tu rumunsku luku. I pored nastojanja SJVOJ i angažovanja jevrejskih organizacija u svetu, nikome nije uspelo da obezbedi brod za nastavak transporta. U međuvremenu je u zimovnik, negde oko tri kilometra severno od Kladova, stiglo preko stotinu brodova i remorkera. Pod parom je bila samo mala flotila od tri broda sa izbeglicama, osim remorkera "Kajmakčalan" koji je imao zadatak da lomi led da ne bi suviše pritiskao brodove, ali je bilo jasno da u zimovnik moraju stići i oni.

10. decembra 1939. godine i ova flotila je ušla u zimovnik u Kladovu. Odmah je uspostavljena veza sa gradom radi organizovanja ishrane, ali je ulazak flotile pune nepoznatih ljudi, koji nisu vladali državnim jezikom, u to malo mesto od oko 3.000 žitelja, bio praćen velikim uzbuđenjem i strepnjom. Sreski lekar zahtevao je da se proglasi karantin, usled navodnog oboljenja od tifusa. Tim povodom odmah je umoljeno sresko načelstvo da obrazuje sanitetsku komisiju. Zahtev sreskog lekara je odbijen, pošto se utvrdilo da na brodovima postoji izvanredna lekarska služba, koju su vodili odlični lekari i lekarsko osoblje. Treba naglasiti da za sve vreme u Kladovu među izbeglicama nije bilo ni jednog jedinog smrtnog slučaja. Kada je mali Rami, jedan od štćenika, morao da se podvrgne operaciji srednjeg uha, preneo ga je Bata Gedalja u Turn-Severin remorkerom "Kajmakčalan".¹⁷

U međuvremenu je u listu "Morgenblatt", koji je izlazio u bukovinskom gradu Cernovice, u broju od 15.2.1940. godine,

¹⁷Naftali-Bata Gedalja, Rami, Bilten HOJ, Tel Aviv, br. 5-6/1960, str. 14-16. Ehud Nahir, str. 90, pominje tri smrtna slučaja: Trude Jung od crvenog ve-tra i dečak Engelmann i 18.8.1940. Perek Frankel od tifusa.

izašla jedna beleška u kojoj se veli da se izbeglice na tri broda u kladovskom zimovniku nalaze u velikoj bedi. Ova beleška dostavljena je Savezu, ali joj je priključena i jedna izjava koju je potpisalo nekoliko stotina izbeglica, a u kojoj se demantuje vest pomenutog lista i izražava Savezu zahvalnost za staranje koje posvećuje izbeglicama u Kladovu.

U stvari, pojedine izbeglice obraćale su se raznim molbama poznatim i nepoznatim licima, a u to vreme učestale su i tužbe protiv činovnika Saveza Naftalija Gedalje u vezi njegovog rada u Kladovu. Došlo se do zaključka da bi bilo u interesu Saveza i Gedalje da se utvrdi stvarno stanje. S obzirom na pristigle pritužbe, kao i opšte stanje izbegličkog transporta, Izvršni odbor rešio je da se u Kladovo što hitnije uputi anketna komisija. Anketnu komisiju sačinjavali su dr Leo Štajndler, Šime Špicer i Avram Azriel.¹⁸

Generalni sekretar Saveza Šime Špicer podneo je već 1.2.1940. godine izveštaj o svome boravku u zimovniku u Kladovu od 28. do 30. januara. On konstatuje da je stanje izbeglica zadovoljavajuće i da je glavna briga posvećena pitanju njihovog daljeg putovanja, te izražava nadu da će i to pitanje uskoro biti rešeno. Špicer ističe uvidavnost jugoslovenskih nadležnih vlasti, koje su dozvolile da se izbeglice kopnenim putem prevezu do jedne luke na Jadranskom moru. Uzgred, ovo je prvi put da je takva mogućnost zabeležena u zapisnicima Saveza JVOJ.

U svome daljem izlaganju Špicer veli da se u Banovini Hrvatskoj, a na traženje Banske vlasti, pristupilo formiranju skupnih boravišta u raznim mestima. Takva skupna boravišta su do tada postojala u Samoboru kraj Zagreba, Lipiku, Daruvaru i Podravskoj Slatini, a pretpostavljalo se da će biti još najmanje 800 izbeglica za koje mora brinuti jevrejska zajednica. Potrebna suma u te svrhe je najmanje 18.000 dinara dnevno. Špicer veli da se ne može očekivati od jevrejskih ustanova da pomažu sa više od jedne trećine potrebne sume, te se jevrejska zajednica u Jugoslaviji mora pobrinuti za dve trećine, odn. 12.000 dinara

¹⁸Zapisnik IX sednice, 28.2.1940.

dnevno, 360.000 mesečno, ili preko 4 miliona dinara godišnje. Moraće se pristupiti vanrednom razrezu, jer 10% prinosa koji opštine plaćaju Socijalnom fondu može da donese okrugom 1 milion dinara.

Izlaganje generalnog sekretara dopunio je Aleksa Klajn iz Zagreba, jedan od glavnih saradnika u organizovanju skupnih boravišta. Dnevni izdaci oko izdržavanja nisu svuda bili jednaki, ali su iznosili prosečno, bez sporednih izdataka, oko 22 dinara po osobi.

Advokat David A. Alkalaj konstatovao je da opterećenje u vezi sa skupnim boravištima prevazilazi kapacitet zajednice, te je tražio izmenu sistema i zavođenje "po vojničkom načinu". Dr Isak Amar je tvrdio da je raštrkanost skupnih boravišta nepraktična i suviše skupa, te je pledirao za koncentraciju izbeglica u što manjem broju mesta.

Dr Moše Švajger predložio je da se jevrejskim liderima Nahumu Goldmanu i L. Perlcvajgu, koji su se tada nalazili u Americi, dostavi elaborat o tom problemu i da ih se umoli da kod JOINT-a porade na tome da se za izbegličke potrebe u Jugoslaviji stavi na raspolaganje što veća suma. Osim toga treba posvetiti pažnju i kulturnom radu s izbeglicama, pa bi bilo korisno da skupna boravišta posećuju rabini i svetovnjaci, lica od nesumnjivog autoriteta počev od Vrhovnog rabina, koji bi držali predavanja i doprinosili duhovnom jačanju. Vrhovni rabin dr Isak Alkalaj saopštio je da je rabinima u Sušaku, Splitu i Podravskoj Slatini već izdao uputstva da posećuju skupna boravišta.¹⁹

Poseta Roz Džekobs

U Kladovo je sredinom marta 1940. godine ribarskim čamcem iz Turn-Severina stigla Roz Džekobs (Rose Jacobs), delegat

¹⁹Zapisnik X sednice, 3.3.1940.

američke jevrejske ženske organizacije Hadasa, koja je tada bila na proputovanju kroz Evropu.²⁰

R. Džekobs, kao i svako ko iz slobodnog sveta dospe u takve prilike, opisala je u jednom pismu ("Hausboot auf dem Fluss") tragediju preko hiljadu izbeglica u Kladovu, oko 30 decemba, 400 omladinaca, od kojih su mnogi prošli hahšaru i 200 mladih muškaraca i žena. Ona piše da su se na brodu rodile dve bebe. Na brodovima je razgovarala sa mnogo starijih ljudi, među kojima je bilo lekara, dentista, inženjera i trgovaca, koji su čeznuli za prošlošću, za svojim raskošnim stanovima, ordinacijama i kancelarijama koje su ostavili u Hitlerovom Rajhu. R. Džekobs opisuje tri broda, u kojima ljudi veoma tesno stanuju, "na kraju sveta, u ničijoj zemlji", daleko od svakog izvora životnih potreba i veli da su ti brodovi potpuno neprikladni za ljude, čak i za boravak od jedne nedelje, da se i ne govori o višemesečnom boravku i da treba zahvaliti velikoj hladnoći što nisu izbile nikakve epidemije. Ona piše da na brodu radi jedan frizer, a postoje i radionice za opravku cipela i odeće. Organizovani su kursevi za hebrejski i engleski jezik, a primaju i novine i časopise. Kladovo je zimi praktično potpuno zarobljeno ledom, a da bi se došlo do telefona mora se ići po snegu i ledu oko 8 milja. U rumunski grad Turn-Severin može se obično doći posle pola sata vožnje motornim čamcem, ali se zimi može stići samo saonicama.

Džekobs je opisala teškoće tako velike grupe ljudi kojima je ograničeno kretanje, stalno su zajedno i nemaju neko zanimanje. Svi ti ljudi preživeli su užasne stvari, nervi su im oslabili, a najviše ih muči neizvesnost za budućnost. Po njenom mišljenju tim ljudima najviše nedostaje terapeut, socijalni radnik i psiholog, koji bi se brinuo za duševne potrebe izbeglica, te svoje pismo završava rečima punim samosažaljenja: "Za moju po-

²⁰Bata Gedalja u svome pismu od 9.12.1977. godine adv. Davidu A. Alkalaju veli da je decembra 1939. godine on prešao u Turn-Severin i odande dovezao motornim ribarskim čamcem u Kladovo gđu Džekobson, predstavnicu JOINT-a da bi je posle 24 sata boravka vratio u Turn-Severin. Prema tome, ne može se utvrditi da li je do posete došlo decembra 1939. ili sredinom marta 1940. godine.

setu na Dunavu bila sam nagrađena nazebom, pokvarenim stomakom, potištenom dušom i slomljenim srcem."²¹

Žalbe sa brodova

Povodom mnogih žalbi koje su pristizale Savezu JVOJ u vezi sa stanjem njihovih štićenika u Kladovu na brodovima "Kraljica Marija", "Car Dušan" i "Car Nikola II", odlučeno je da se na lice mesta opet pošalje anketna komisija. Njen zadatak je bio da temeljno ispita prilike na brodovima, stanje i raspoloženje putnika i da sasluša njihove žalbe, jer bi posle odlaska brodova bilo nemoguće uzeti svedočenja ljudi, bez čega se ne može utvrditi istina u disciplinskom postupku protiv pomoćnika sekretara Saveza Bate Gedalje, koji je trebalo da preuzme kao islednik dr Isak Amar, član Glavnog odbora Saveza.

Na XIV sednici Izvršnog odbora SJVOJ, održanoj 4.4.1940. godine, Šime Špicer i Avram Azriel, članovi anketne komisije, podneli su izveštaj o stanju izbeglica koje su na brizi SJVOJ, a na osnovu njihovog boravka u Kladovu od 22. do 27. marta 1940. godine i to:

1) Opšte prilike: Spava se uglavnom na podu, ustaje se i čeka ponekad po čitav sat na red za umivanje, pa skoro isto toliko u redu pred toaletom, a onda se opet s porcijom u ruci čeka na prijem hrane. Ako se svemu ovome doda nervoza oko neizvesnosti, onda je razumljivo da ni najluksuznija hrana ne bi mogla zadovoljiti. Istu tu hranu serviranu za stolom sa belim čaršavom, serviranu u činijama i na tanjirima, u miru i bez nervoze – svako bi ocenio kao vrlo dobru, a to su i sami štićenici priznavali. Za sve teškoće traži se odgovornost onih koji niti mogu proširiti brodove ni povećati broj toaleta, niti mogu rešiti mnoge druge probleme koji su izvan njihovih uticaja. – Moral je svuda, pa i na brodovima, oblast u kojoj se teško može braniti jedno mišljenje.

²¹I Roz Džekobs pominje slučaj malog Ramija koji je prenet na hitnu operaciju u bolnicu u Rumuniji, a kojega je pratio i o čemu je pisao Naftali-Bata Gedalja, Bilten HOJ 5-6/1960, str. 14-16. Vidi: Gabriele Anderl/Walter Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, Wien 1993, str. 61-62; CCA, L 375/30.

Što je za jednoga nemoralno, za drugog je prirodno. Objektivni su tvrdili da nema pojava koje bi u normalnim prilikama zasluživale naročiti prekor. Sitničaviji zameraju štošta, što se na tom skućenom prostoru više zapažalo nego pod normalnim prilikama. – Žalosna pojava su česte krađe. Vođe puta trude se da suzbiju tu pojavu objavljujući imena onih koji su uhvaćeni u krađi. – Problem je pitanje rada osim zanatlija; rade samo krojači, krojačice, obućari, berberi, manikirke i pomoćni personal po kuhinjama. Noću po oko 30 ljudi vrše službu čuvara. – Zdravstveno stanje zadovoljava; lekarska služba uglavnom dobro funkcioniše. Maksimalni broj bolesnika bio je 40, ali je bilo dana i sa 4-5. Ima samo tri lekara, a treba naglasiti da stanovnici Kladova, u svakom ozbiljnijem slučaju pozivaju te lekare u varošicu, naravno u sporazumu sa sreskim načelnikom i sreskim lekarom.

2) Raspoloženje: omladina i stari cionistički aktivisti disciplinovani su, podnose stoički i jedina im je želja da što pre stignu u Palestinu. Manjina je nezadovoljna i traži da ostane u Jugoslaviji ili da ode u neku drugu zemlju. Komisija konstatuje da bi to trebala biti pouka da je za Palestinu odista potrebno prethodno cionističko vaspitanje.

3) Rad Naftalija-Bate Gedalje: Pošto su Savezu stigle mnoge žalbe u vezi s njegovim radom i ponašanjem, o malverzacijama i pijančenju, izaslanici su saslušali sve vođe puta i poverenike svih grupa na brodovima, kao i trojicu žitelja Kladova i priložili 23 zapisnika o tome. Komisija je ustanovila da Gedalja vrši svoju dužnost u skladu sa načelnim stavom Saveza i smatra da su možda najveće smetnje bile u jeziku i mentalitetu.²²

Odjednom se proneo glas da je odlazak izbeglica iz Kladova određen za subotu, 30. marta 1940. godine. Savez je u sporazumu sa Ministarstvom unutrašnjih poslova pozvao sva lica koja su bila određena za priključak transportu da dođu iz svojih privremenih boravišta. U Beograd je došlo 160 emigranata da bi se odatle lađom uputili u Kladovo.²³

²²Zapisnik XIV sednice, 4.4.1940.

²³Među njima je bilo i nekoliko emigranata iz skupnog boravišta Vrata, kao Lotta i Jonas-Jakov Streifler iz Beča i dr.

Među "licima određenim za priključak transportu" našla se i grupa mladih jugoslovenskih Jevreja sa hahšare u Golenicu, koji su bili na listi "Hašomer hacaira" za ilegalni ulazak u Erec Jisrael.²⁴

Prema dogovoru oni su otišli sa hahšare februara 1940. godine i kod svojih kuća čekali na obaveštenje i poziv kad i gde treba da se jave. Tek krajem marta kandidati su dobili telegrafska obaveštenja da hitno dodu u Beograd, gde ih je sačekao predstavnik najvišeg rukovodstva "Hašomer hacaira" i saopštio im da se istoga dana uveče ukrcaju na brod za Kladovo, kao "jevrejski emigranti iz Austrije". Svi su dobili nova imena i neke potvrde, ručali su toga dana u jevrejskoj studentskoj menzi u Kosmajskoj 19. Sutradan su – među prave emigrante – stigle u Kladovo i dve grupe od po deset omladinaca iz "Hašomer hacaira" i "Tehelet-lavana".²⁵

Iz zapisnika IO SJVOJ vidi se da mnogim novim putnicima nisu bili poznati uslovi, tako da je od prvog trenutka bilo teškoća sa njima. Po primljenim informacijama iz Kladova, ovi novi nezadovoljnici samo su još više dražili ionako slabe živce pojedinaca, koji su na brodovima bili već četiri i po meseca.²⁶

To nezadovoljstvo pokušavali su da izglade i da utiču na moral omladinci iz jugoslovenskog "Hašomer hacaira" i "Tehelet-lavana". Međutim, "zbog novih nepredviđenih teškoća", transport nije krenuo ni tog određenog datuma. Kada se Savez obratio predstavniku Ženevskog komiteta za izbeglice, ovaj nije mogao ništa određeno da im saopšti u pogledu nastavka puta.

²⁴Iz Sarajeva Jakov Kabiljo-Jakile, Salamon Romano-Salamonce, Blinka Švarc, Avram Papo i sestra mu Rivka-Rikica; iz Vinkovaca Tirca Engel i Zehava Kon i iz Osijeka Emil-Jichak Klajn.

²⁵Među članovima "Tehelet-lavana" koji su krajem marta 1940. godine stigli u Kladovo bili su Nisim Alba, Eli Ferber, Jakica Romano, Bencion Satler, Cipora Šlezinger, Dov Štajner, Hermina Viler i David Zelmanović. U aprilu je u Kladovo došla još jedna grupa iz "Hašomer hacaira", među kojima Tirca Engel iz Vinkovaca, Hedva Livni i Josif-Bibi Šmeterling iz Zagreba, Mirjam-Pipsi Hari iz Varaždina, Šalom Malah iz Sarajeva i dve Litvanke koje su u Jugoslaviju došle na hahšaru 1938. godine. Klein, str. 4.

²⁶Zapisnik XIV sednice, 4.4.1940.

U zimovniku

Rečna plovidba obavestila je Savez da se njeni brodovi moraju osloboditi živog tereta da bi se pripremili za sledeću sezonu.

O nelikvidiranom pitanju kladovskog transporta, Izvršni odbor SJVOJ je saopštio:

“26. marta 1940. otvoren je zimovnik u Kladovu i time je prema Rečnoj plovidbi Kraljevine Jugoslavije, na čijim su se brodovima nalazili naši šticećnici, nastao novi odnosno nesumnjivi pravni odnos po kome je RP isticala zahtev od Din. 45.000.- dnevno na ime stajarine. Za zimovanje snizila je svoj zahtev od Din. 45.000.- na Din. 25.000.- dnevno. Rad IO po ovoj stvari i u ovome novom stanju pratili su članovi Glavnog odbora iz zapisnika IO i ostaje samo još informacija o najnovijoj fazi. Posle nebrojenih razgovora primili smo danas novu ponudu RP da je spremna primiti za celo vreme koje su naši šticećnici proveli na brodovima sumu od Din. 22.500.- dnevno, dakle i za vreme posle 26. marta o.g.”

Savez je i taj predlog odbio i ostao kod svoje ponude od Din. 20.000.- dnevno. Nema više sumnje da će naša ponuda biti uvažena i time na jedan podnošljiv način stvar likvidirana... Radilo se sa puno srca, ljubavi i po najboljem znanju i ubeđenju.²⁷

Na sednici IO SJVOJ održanoj 12.4.1940. godine raspravljan je spor Saveza sa direkcijom Rečne plovidbe. Odlučeno je da se za likvidaciju odnosa iz ugovora od 10.12.1939. godine plati za vreme od 31. decembra do dana kada će šticećnici osloboditi njihove brodove dnevno Din. 20.000.- Osim toga, za pričinjenu štetu na brodovima za vreme boravka izbeglica, Savez JVOJ je morao da plati Rečnoj plovidbi paušalnu sumu od Din. 150.000.- a za upotrebu remorkera i prevoz bolesnika u Turn Severin sumu u smislu ranijeg traženja RP. Trebalo je platiti Din. 1,500.000.- odmah pošto se nađe sporazumno rešenje za likvi-

²⁷Zapisnik XVIII sednice, 23.5.1940.

daciju, a ostatak po Din. 100.000.- mesečno, počev od 1.6.1940. godine do potpune isplate.

Po pregledu troškova oko transporta izbeglica na brodovima "Kraljica Marija", "Car Dušan" i "Car Nikola II" u Kladovu od njegovog prelaza u Jugoslaviju 10. decembra 1939. do 17. maja 1940. godine izlazi: Rečna plovidba, hrana, rezerve hrane za nastavak puta, razne nabavke (sapun, sanitarije, odelo, koža, alat i sl.), lekovi, pregradnje i uređaj šlepa, cigarete i razne potrepštine (novine, knjige i časopisi), otprema emigrantske pošte, policijske, carinske, lučke i brodske takse, putni troškovi i dnevnice, telefoni i telegrami, razno: Ukupno Din. 6,085.526.-

U Savezu je odlučeno: ukoliko ne budu obezbeđeni objekti na koje će se ljudi prekrcati, treba pokušati dobiti saglasnost vlasti za iskrcavanje izbeglica na kopno, u improvizovane barake, gde bi dočekali certifikate iz novog termina (šedule). Ako to ne bude uspelo, trebalo je pregovarati sa Rečnom plovidbom kako bi ona ustupila jeftinije objekte koji će se osposobiti za stanovanje i u kojima će ljudi sačekati mogućnost odlaska.

Generalni sekretar Saveza podneo je Izvršnom odboru izveštaj o skupnim boravištima i o transportu izbeglica u Kladovu. S tim u vezi on je pročitao dve predstavke koje je Savez 11.4.1940. godine uputio Ministarstvu unutrašnjih poslova, iz kojih su se najjasnije videle brige i sve teškoće koje su se javljale i još se javljaju sa tim transportom.

U ime IO SJVOJ, 11. aprila dr Fridrih Pops i Šime Špicer uputili su Ministarstvu unutrašnjih poslova, Odeljenju za državnu zaštitu, pismo (br. S/A 2220) koje glasi:

“Savez jevrejskih veroispovednih opština preuzeo je na sebe težak zadatak za izdržavanje izbeglica koji su smešteni u skupnim boravištima u Daruvaru, Lipiku, Makarskoj, Samoboru, Fužinama, Vratima, Rumi i Sremskoj Mitrovici. Tu je na našoj brizi oko 600 duša i kolikogod taj posao svršavamo iz punog srca i u razumevanju za težak položaj u kome se ti beskućnici nalaze, ipak brige oko toga posla u svakom pravcu prelaze našu snagu. Velike jevrejske organizacije na strani, umesto da u

ovim velikim brigama povećaju pomoć koju su nam davale za pomaganje izbeglica, morale su, pod pritiskom svojih sopstvenih briga i pod uticajem ogromnog karitativnog rada u milijunskom stanovništvu okupirane Poljske, smanjiti tu pomoć i traže i od nas vanredne napore. Međutim, ti su naponi sada već takvi, da naše zajednice pod njima teško stenju i ukoliko izdržavanje ostane samo na brizi ovoga Saveza, on je prisiljen prilikama da moli Ministarstvo unutrašnjih poslova za razumevanje ovog teškog položaja i pomoć u ovim pravcima:

a) da nam se odobri da sve naše ortodoksne štićenike –njih oko 80 – koji se sada nalaze po raznim skupnim boravištima u Makarskoj, Vratima, Podravskoj Slatini itd. itd., smestimo u Bačko Petrovo Selo, Adu ili Mol u Dunavskoj banovini ili Ilok u Hrvatskoj Banovini. Ova je mera potrebna iz respekta prema jednoj dubokoj religioznosti u kojoj su u svojim sadašnjim boravištima smetani. Prva je neprilika ritualna hrana koja se sprema pod specijalnim nadzorom. I bez obzira na materijalni teret koji za nas predstavlja održavanje tih ustanova tamo gde nemamo svojih opština, neprilična je okolnost što mi i nemamo dovoljan broj službenika koji bi došli za ovaj posao u pitanje. Samo jedan pokušaj da uprostimo ritualni postupak imao je za posledicu duboku depresiju ljudi koji su nam izjavili da vole umreti od gladi, no prekršiti stroge verske propise. Na ovakav stav može se gledati pod raznim aspektima, ali u ovo današnje vreme razvratu i bezboštva, treba se diviti ovoj fanatičnoj pobožnosti i trebalo bi učiniti sve što u tim ljudima održava veru u Boga i ljude.

b) da nam se odobri da sve ostale naše štićenike iz sadašnjih skupnih boravišta smestimo u jedan veliki azil u neko mesto u Južnoj Srbiji ili u Drinskoj ili u Vrbaskoj banovini.

Savez jevrejskih veroispovednih opština ovo moli iz ovih razloga:

1. na ovaj način smanjiće se troškovi izdržavanja skoro za polovinu;
2. naša kontrola nad ljudima biće jača, a prema tome naša odgovornost prema vlastima lakša;

3. kako među izbegličkim familijama ima mnogo dece, imaćemo tu mogućnost da se brinemo barem za najosnovnije školsko vaspitanje dece;

4. tu bi ljude u poljoprivredi i nekim zanatima spremili za njihovo iseljavanje iz naše zemlje, kada za to bude mogućnosti;

v) da u skupna boravišta ne moraju ići rođaci ovdašnjih državljana stariji od 60 godina, ukoliko ih rođaci uzmu na punu svoju brigu;

g) da u skupna boravišta ne moraju ići teški bolesnici ili za rad ma iz koga razloga nesposobna lica.

Kako se svim ovim ne bi diralo u suštinu raspisa Ministarstva unutrašnjih poslova Pov. I br. 4828 od 8. februara 1940. godine i kako to sve samo predstavlja sređivanje prilika na osnovi iskustva, Savez jevrejskih veroispovednih opština moli i očekuje povoljnu odluku po ovoj predstavi.

Savez vam je unapred zahvalan za povoljno rešenje.”

Drugo pismo, pisano istog datuma, br. S/A 2221, Ministarstvu unutrašnjih poslova, Odeljenju za državnu zaštitu, Beograd, glasi:

“Pored izdržavanja jevrejskih izbeglica po skupnim boravištima organizovanim na osnovu raspisa Gospodina Ministra unutrašnjih poslova od 8.II o.g. Pov. I br. 4828, Savez jevrejskih veroispovednih opština ima već 4 meseca na svojoj brizi transport od 1003 izbeglice koji se nalaze na 3 broda Rečne plovidbe Kraljevine Jugoslavije u Kladovu.

Vanredne prilike u svetu krive su pre svega što su ovi bednici, željno iščekivani od svojih najbližih rođaka u prekomorju, uopšte ovde stali i ovde morali prezimiti, a te prilike i sada svaki pokušaj i gotovo spremljene mogućnosti njihovog odlaska onemogućuju. Izveštjeni smo da se sada radi na jednoj novoj kombinaciji odlaska preko Jadrana.

Ovakvo stanje nametnulo je Savezu jevrejskih veroispovednih opština ogroman materijalni teret i veliku moralnu odgovornost. Po prepisci koja nam stiže, danas se za Kladovo zna-

de na svih pet kontinenata, jer naši šticeñici imaju svoje rodbinske veze u celom svetu i vode s njima prepisku. Svako i najmanje nezadovoljstvo koje prvenstveno proizlazi iz neizvesne budućnosti, stvara mišljenje kao da su ljudi gladni i ostavljeni. Borimo se da ovako netačna mišljenja pobijemo, jer smo objektivnog mišljenja da smo pomaganjem tih ljudi daleko prešli našu snagu i da smo im uvek davali sve što je potrebno. Nesavesni ljudi čak su govorili o nekoj epidemiji tifusa i slično. Smatramo da na ovome mestu ne treba dokazivati tendencioznost ovakvih glasila.

Ipak, ne ide sve onako kako mi to želimo, pa smatramo da smo dužni ukazati na sledeće naše neprilike, koje prevazilaze granice samo materijalne naše brige za ove ljude.

1. Skučeno stanovanje i po sklopu prilika nedovoljna lekarska nega za mnoge bolesnike sa teškim hroničnim oboljenjima (šećer, pluća itd.) i prilike na brodovima uopšte, onesposobile su mnoge – prvenstveno starije – ljude, ali ima i mladih čiji su živci suviše popustili da bi mogli dalje učestvovati u ovom transportu čija je sudbina skoro neizvesna.

2. Ima na brodovima izvestan broj lica koja su, još pre no što su ovim putem izišla iz njihove ranije domovine, tražila dozvolu ulaza u razne prokomorske zemlje: Sjedinjene Američke Države, Braziliju, Boliviju itd. itd., a koja su te dozvole primila pošto su bila već na putu. Rođaci preostalih u Nemačkoj, Poljskoj ili Češkoj koji su obuhvaćeni tim dozvolama ulaza, pobrinuli su se da dozvole odnoseće se na naše šticeñike, budu upućene nadležnim konzulatima u Beograd. Sva ta lica, da bi primila svoje vize, treba da se lično predstave dotičnim konzulatima i ona bi valjda odmah mogla produžiti svoj put u drugom pravcu.

3. Direkcija Rečne plovidbe insistira da se njeni brodovi isprazne, jer je već počeo redovan rečni saobraćaj koji bi trpeo ako brodovi ostanu kod svoga traženja i smatraju da saobraćaj ne sme da stane usled naše neprilike...

Savez jevrejskih veroispovednih opština zamolio je da se dozvoli da izvestan broj lica spomenutih pod 1/ iskrca i smesti

u neko skupno boravište time da umesto svakog iskrcanog lica ukrcra odnosno doda transportu isti broj novih lica.”²⁸

Na predstavku Saveza JVOJ br. 2221 od 11.4.1940. godine, ministar unutrašnjih poslova izdao je Sreskom načelstvu u Kladovu ovo naređenje:

a) Jevrejima koji se tamo nalaze na brodovima dopustite da se iskrcaju u Kladovu pod sledećim uslovima: ukoliko pojedinci žele i mogu da dobiju privatni stan u Kladovu dozvolite im stanovanje u tim stanovima;

b) za smeštaj ostalih dozvolite da se podignu privremene barake ako na to pristane i opština ili na zakupljenom privatnom zemljištu;

c) sva ova lica moraju biti pod stalnim nadzorom vlasti radi čega se imaju popisati svi koji se budu iskricali;

d) Jevreji nastanjeni u Kladovu neće smeti da napuste reon koji vlast odredi radi šetnje i kretanja;

e) od svih Jevreja koji se iskrcaju oduzeće se putne isprave i čuvati kod vlasti sve do njihovog odlaska iz zemlje.²⁹

Na osnovu ovog rešenja, 2. i 3. maja 1940. godine iskrcalo se na kopno oko 650 lica, tako da su brodovi "Kraljica Marija" i "Car Nikola II" oslobođeni i odmah vraćeni u Beograd.

Na predstavku Saveza br. 2221 od 11.4.1940. godine, ministar unutrašnjih poslova odredio je da se mogu odvojiti stara i bolesna lica ako se transportu doda isti toliki broj mladih ljudi. Licima za koja se Savez bude poslužio ovom dozvolom odredio je ministar boravak po barakama, domovima i praznim kućama u Kladovu, koje time postaje skupno boravište.

Za prehranu ljudi u Kladovu Savez je od 22. aprila 1940. godine plaćao paušal od 10 dinara dnevno po osobi.

Iz pisama Haje Vajnštok:

“3.5.1940. godine – Juče smo dobili naređenje da ispraznimo dva broda i da pređemo u obližnji gradić. Ustali smo u pet

²⁸Zapisnik XV sednice, 12.4.1940. i prepisi dva pisma.

²⁹Pismo direkciji Rečne plovidbe Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 25. aprila 1940.

izjutra, doručkovali i pokupili svojih "sedam šljiva" ("pinkl"-prtljag). Nemam ničeg vrednog, ali svako od nas ima dosta toga da vuče: ruksak, vrećice, paketiće, ćebad itd. U 12 sati mora svako da izade na kopno sa svojim prtljagom i da sasluša dalja uputstva... Mi smo kasno uveče stigli u naš stan. Imala sam sreću da stignem pre paljenja sveća u jednu potpuno praznu sobu, pa sam zatim zapalila sveće. Dobila sam sobu za nas dvoje, pa sam opet posle dužeg vremena spavala u krevetu. Koliko ćemo ovde ostati ne zna niko. To je jedan veoma prijatan gradić. Ko ima novca da se sam hrani može to da čini, pa sam se i ja javila. Veoma je jeftino: 10 din. dnevno, za dve osobe 18 dinara...

6.5.1940. – Mi već nekoliko dana nemamo ovde poštanski saobraćaj zbog poplave. Prošle nedelje je bio strašan grad, koji je uništio sve na poljima...

27.5.1940. – Nije više dozvoljena opskrba na vlastiti račun. Mi dobijamo gotovo jelo tri puta dnevno: izjutra čak i hleb, u podne supu od mesa i krompir ili testo, a za večeru jaja ili butter i čaj. Za Cvija (sina) dobijam svakodnevno pola litra mleka, dve jabuke i 8 deka butera. To nam je dovoljno... U svakoj drugoj-trećoj kući stanuju naši ljudi, dva do tri bračna para u jednoj sobi. Ja imam privilegiju da smo samo Cvi i ja u jednoj sobi. Stanujemo kod jedne žene koja ima dve kćerke. Dobro se sporazumevamo, jer je srpski jezik sličan slovačkom, a Cvi ga zna dobro."³⁰

Ultimatum rečne plovidbe

Jevrejska zajednica Jugoslavije snosila je veliki materijalni teret, koji je bio iznad njenih mogućnosti. Generalni sekretar pročitao je na sednici 9. maja 1940. godine prepisku Saveza JVOJ sa ženevskim biroom Jevrejske agencije (30. marta i 9. aprila) i JOINT-om u Parizu (9. maja) u vezi njihovih obaveza i

³⁰Klajn, str. 18-19.

pomoći za izbegličku grupu u Kladovu, u kojoj se ukazuje na štetu nastalu zbog njihovog neodlučnog stava.

Na istoj sednici pročitano je veoma oštro pismo Direkcije Rečne plovidbe od 19. aprila, u kojem ona odbija ponudu Saveza za sporazumno rešenje. Pismo glasi:

“1. Konstatujemo da do ostavljenog vam roka, tj. do 18. aprila 1940. godine u 12 časova niste ispunili naše uslove iz pisma DRP br. 23080 od 16.4.1940. godine;

2. Da stajarina iznosi din. 45.000.- dnevno za sva tri broda i za sve vreme stajanja...

Kako nam šlep JRP 26625 niste ispraznili do pomenutog roka u tač. 1. to vam dostavljamo do znanja da od istog dana i časa iz tač. 1. računamo na svaka 24 časa po din. 3.500.- sve do vraćanja istog na naše raspoloženje i to u stanju u kome ste ga primili od nas.

Tražimo da odmah skinete vinkulaciju (obavezu) sa iznosa od dinara 1,500.000.- kod Srpsko-švajcarske banke u Beogradu.

Tražimo da nam položite sav dug do poslednje pare u rokovima kako smo vam poslednji put predložili.

Tražimo da nam platite sve zatezne kamate za neplaćanje na vreme dužnih iznosa po ugovoru.

Tražimo najzad da naše brodove ispraznite što pre jer su nam hitno potrebni i da celu stvar u vezi sa vašim dugovanjem likvidirate mirnim putem jer je to u vašem interesu.”³¹

Na ovo pismo-ultimatum Direkcije Rečne plovidbe Savez je 25. aprila spremio odgovor koji je priložen zapisniku:

“Primili smo vaš akt br. 24274 od 19. o.m. pa u odgovoru na isti konstatujemo:

Da smo dosad ostali pri našoj ponudi za sporazumno van-sudsko regulisanje naših odnosa. Nalazimo da naša ponuda... prelazi daleko iznos koji Rečna plovidba prema ugovoru može potraživati...

³¹Zapisnik XVI sednice, 9.5.1940.

Odbijamo vaš zahtev za povišenje zakupnine za šlep. Vama je poznato da smo taj objekt od vas iznajmili za stanovanje putnika, a ne za prevoz ili spremanje robe, pa se prema tome tu ne mogu primeniti propisi uobičajeni u robnom prometu, pri čemu ostaje otvoreno pitanje da li bi i u tome slučaju bilo mesta ovakvom diktatu. Prema tome, ne samo da ne može biti reči o samovlasnom povišenju zakupnine već se postavlja pitanje, da li Rečna plovidba kao transporter živih ljudi i uvaživši neplaćenu visoku vozarinu nije trebalo odmah, kada je videla da je viša sila zaprečila dalji put, a u interesu zdravlja svojih putnika, da stavi na raspoloženje o svome trošku ne samo jedan šlep već toliki broj objekata da higijenske i sanitarne prilike budu snošljive.

Tako isto Savez jevrejskih veroispovednih opština odbija plaćanje štete prema vašem spisku. Ne mogu se brodovi iznajmiti za dva ili tri puta više putnika no što ih mogu brodovi primiti ako se uzme u obzir normalan smeštaj putnika, a da se pri tome ne računa već unapred sa velikom štetom inventara. Direkciji Rečne plovidbe bilo je iz ranijih transporata poznato da klupe i stolovi, pa čak i patosi u kotlovnici služe za ležišta putnika i ona je, verovatno, vodeći računa o šteti koja će se naneti brodovima i nameštaju, tražila za put – koji normalno staje, uvaživši tu i praznu vožnju, najviše Din. 100.000.- sumu od Din. 500.000.- i naplatila za put iz Prahova do Kladova umesto tarifskih oko Din. 15.000.- ogromnu vozarinu od Din. 118.000.-! Savez će platiti samo onaj kvar koji je učinjen stvarnom krivicom putnika i čiste savesti prepušta sudu i oceni svakog pravednog čoveka da li je pravo da posle putovanja pod izloženim uslovima tražite od nas da na primer za prastare stolice sa broda "Car Nikola II" kupimo nove i da za te stolice računate Din. 150.- po komadu!

Na kraju odbijamo vaše traženje zateznih kamata, jer smo mi dosad nebrojeno puta nudili regulisanje spornog pitanja na pravednoj osnovi..."³²

Pismo koje su potpisali dr Fridrih Pops i Šime Špicer nije poslato jer je u razgovoru sa ovom dvojicom direktor Rečne plo-

³²Prilog zapisniku XVI sednice, 9.5.1940.

vidbe Popović objasnio da na ceo razvoj stvari utiče lično ministar saobraćaja.³³

Na sledećoj sednici IO SJVOJ saopšteno je da je direkcija Rečne plovidbe uputila 15.5.1940. godine Savezu pismo u kome je ponovila da ne može odstupiti od svoga traženja, ali se ovog puta iz sadržaja pisma mogao izvesti zaključak da je kod pomenute Direkcije postojala volja za mirno i kompromisno rešenje.³⁴

Savezu JVOJ stiglo je obaveštenje da je u petak, 3.5.1940. godine, iz Braile pošao grčki šlep "Penelope" pregrađen za putnički prevoz sa 1.137 kreveta. Ovaj "objekt", vučen od rumunskog remorkera "Lavoisier", očekivao se u Kladovu 10.5.1940. godine.

15. maja preseljeni su na "objekt" omladinci-emigranti sa broda "Car Dušan", ne bez vidnog pasivnog otpora. I ono malo komfora koji su uživali na skućenom prostoru broda nestalo je. Srećom, boravak na "Penelopi" trajao je svega oko mesec dana, posle čega je i omladincima dozvoljeno da siđu sa šlepa i nastane se ispod šatora na jednom brežuljku iznad Kladova. Bili su presrećni, na svežem vazduhu osećali su se kao da su iz ropstva izašli na slobodu, a šatori su im izgledali kao vrhunac komfora. 9. jula premešteni su na periferiju Kladova, gde je bilo i šatora i baraka. Omladinci pripadnici "Hašomer hacaira" uredili su svoj deo po tradiciji sa logorovanja, te se taj deo odlikovao ukusom, lepotom i čistoćom.³⁵

Savezu JVOJ opet je saopšteno ono što se već odavno znalo, da je prolaz njegovih šticenika kroz Rumuniju dozvoljen uslovno, tj. tek onda kada na ušću Dunava, na Crnom moru, bude ukotvljen brod koji će putnike preuzeti i odvesti dalje. Prema tome dolazak šlepa sa remorkerom još nije značio da će šticenici odmah krenuti dalje. Ipak, iz primljenih izveštaja proizlazilo je da postoji mogućnost da se idućih dana obezbede brodovi za

³³Zapisnik XVI sednice, 9.5.1940.

³⁴Zapisnik XVII sednice, 16.5.1940.

³⁵Nahir, str. 92. EHUD Nahir, Afera Kladovo-Šabac, Jalkut Morešet 34/1982, str. 85-120 (U daljem tekstu: Nahir).

plovidbu morem. Generalni sekretar napomenuo je da Savez na pribavljanje morskih brodova niti ima, a niti želi imati uticaja. Uz sve ostale brige Savez je morao nastojati da emigranti što pre nadu mogućnost za odlazak iz zemlje. Za njih 1.200, od čega je oko 1.000 trebalo da ode u Palestinu, u toku je bio potreban postupak. Sve je bilo vezano za niz formalnosti kod domaćih i konzularnih vlasti, a svaki slučaj zahtevao je pojedinačnu intervenciju. Već samo za te intervencije i obavljanje svih formalnosti bio je potreban ceo administrativni aparat.³⁶

Nedelju dana kasnije saopšteno je da se brod koji treba da preuzme sve izbeglice iz kladovskog transporta nalazi u Turn Severinu. Zbog nekih formalnosti on još nije mogao preći u Kladovo, ali su već preduzete sve mere da to bude što pre. Verovatno je da će to uslediti za dan-dva. Osim toga, iz Ženeve je stiglo saopštenje da je obezbeđen brod koji treba u Sulini da preuzme izbeglice iz kladovskog transporta. Prema tome moglo se očekivati da će taj transport uskoro napustiti Jugoslaviju.³⁷

Promene skupnih boravišta

Kladovski transport bio je važan, ali samo jedan od mnogih problema kojima je Savez JVOJ morao da se bavi. Jula 1940. godine bilo je na dnevnom redu Saveza JVOJ pitanje skupnih boravišta, pošto je došlo do izvesnih promena. Prema naredenju Dunavske banovine skupno boravište koje je dotada bilo u Sremskoj Mitrovici trebalo je preseliti u Lazarevac. Jedan deo izbeglica već je bio preseljen, dok je drugi deo još ostao u Mitrovici, jer su se očekivala dopunska naredenja Banovine. Osim toga saopšteno je da je prema naredenju Banovine Hrvatske trebalo preseliti skupno boravište u Makarskoj u neko drugo mesto, ali se još nije znalo u koje će se mesto preseliti.³⁸

³⁶Zapisnik XVI sednice, 9.5.1940.

³⁷Zapisnik XVII sednice, 16.5.1940.

³⁸Zapisnik XX sednice, 14.7.1940. Na ovoj sednici izvestio je generalni sekretar Šime Špicer da je odlučio da svoju decu pošalje u Palestinu.

Četiri meseca kasnije Sresko načelstvo u Lazarevcu saopštilo je Savezu da se skupno boravište jevrejskih izbeglica, po naređenju Ministarstva unutrašnjih poslova, preseljava iz Lazarevca u Kuršumlijsku Banju. Savez je preduzeo potrebne mere za uređenje tog novog skupnog boravišta. Ministarstvo je zamoljeno za odobrenje da oko 10 bolesnih i starijih lica iz skupnog boravišta u Lazarevcu bude upućeno u Šabac, a odande da se kao zamena uputi isti broj lica u Kuršumlijsku Banju. Ministarstvo je dalo principijelno odobrenje.³⁹

Savez JVOJ imao je 1940. godine na svojoj brizi preko 3.000 izbeglica u 15 prihvatilišta i to u mestima: Banja Slatina kraj Banjaluke, Daruvar, Draganici kraj Karlovca, Fužine (kasnije Bosanski Šamac – Jastrebarsko), Kladovo (kasnije Šabac), Lipik, Makarska (kasnije Derventa), Podravska Slatina, Rajhenburg (kasnije Leskovac i Krško), Ruma, Samobor (kasnije Čaplina kod Mostara), Slatina, Sremska Mitrovica (kasnije Lazarevac, Kuršumlijska Banja, Niška Banja), Stubičke Toplice i Vrata (kasnije Brčko).

Iz Kladova u Šabac

Najzad, 19. septembra 1940. godine, došlo je do pokreta. Flotila od tri šlepa vučena remorkerima zaplovila je i u roku od tri dana prevalila put od oko 330 km. – ali uzvodno, Dunavom

³⁹Zapisnik XXVI sednice IO SJVOJ, održane 14.11.1940. Nije jasna sudbina emigranata koji su se početkom rata našli u Kuršumlijskoj Banji. Poznato je da su se neki dočepali Prištine, pa kasnije prešli u Albaniju. Izgleda da je najveći deo premešten u Nišku Banju, odakle su muškarci izvedeni na Bubanj i tamo ubijeni, a žene i deca odvedeni na Sajmište. Nekoliko njih je, po svemu sudeći, pokušalo da se spase, predvođeno studentom medicine Izrailom Hazanom (Margit Fonjo, Bernhard Epštajn, Salo Lastman, Oskar Medak). Po listi streljanih na Banjici vidi se da su uhvaćeni, dovedeni u logor 10.8.1942. i streljani već sutradan. I u Lazarevcu su ostali neki emigranti koji su uspeli da se kriju do juna 1943. kada su dovedeni na Banjicu i streljani 17.8.1943.

pa Savom. Umesto u Sulinu, emigranti su 22. septembra stigli iz Kladova u Šabac. U Kladovu je ostalo 147 emigranata.⁴⁰

Preživeli veruju da je njihovo preseljenje u Šabac usledilo po nalogu jugoslovenskih vlasti. One su težile da izbegnu veoma mogućne sukobe i obračune u Kladovu, koje je počelo da se puni Nemcima-povratnicima iz delova koji su priključeni Sovjetskom Savezu.

O čoveku koji je zaslužan za rešenje prevoza emigranata od Kladova do Šapca zabeleženo je u zapisniku IO SJVOJ od 17. septembra:

“U teškim materijalnim brigama što ih imamo oko izdržavanja izbeglica i u momentu kada već smatramo da su svi konci popucali, nailazi uvek nešto što nam daje novu veru i novu snagu. Kada je Ministarstvo unutrašnjih poslova naredilo da naše šticićenike iz Kladova moramo preseliti u Šabac, bili smo u teškoj neprilici, jer nam je Rečna plovidba za prevoz naših 1.200 ljudi tražila Din. 250.000.- Kako su naišle još i neke tehničke neprilike, Savez se obratio brodovlasniku g. Josipu Deutschu iz Pančeva (Brodarstvo Šulc) za savet i pomoć. Savez je od g. Josipa Deutscha dobio ne samo savet. G. Deutsch saopštio je gospodi koja su ga posetila da je odlučio besplatno sve naše šticićenike prevesti do Šapca i još više, g. Deutsch saopštio je svoju odluku da je spreman, ukoliko se pojavi mogućnost za nastavak puta, naše šticićenike prevesti na svojim objektima do Crnog mora... Savez, nažalost, i ovaj slučaj ne može onako nagraditi kako bi on to zaslužio i ne preostaje drugo nego i tu izraziti najtopliju hvalu.

Rešenje: Izvršni odbor srećan je što mu se ovakvim velikim činima daje vera i snaga za uspešan nastavak napora i zahvaljuje g. Deutschu za njegovu velikodušnost.”⁴¹

⁴⁰Gedalja, str. 212, piše da su šlepovi krenuli krajem avgusta i da su prevalili put od oko 1.800 km. EHUD NAHIR (str. 92) je napravio istu grešku (verovatno prepisao od Gedalje) – 1.800 km. od Kladova do Šapca! NAHIR piše da su emigranti pošli iz Kladova 17. septembra, što takođe nije tačno.

⁴¹Zapisnik XXIII sednice, 17.9.1940. Josip Dojč, brodovlasnik iz Pančeva, rođen 15.8.1883. u Pančevu, sin Julijusa i Ive, oženjen, uhapšen je i odveden u logor na Banjici 18.9.1941. a streljan je 18.10.1941. godine.

U Šapcu

Za razliku od Kladova, gde nije bilo Jevreja, u Šapcu su emigranti naišli na malu ali veoma srdačnu zajednicu, na čijem su čelu bili predsednik JVO dr Hajim David Ruso i rabin Nisim Jakov Adižes.⁴²

U Šapcu su emigranti koji su imali novčanih mogućnosti stanovali pod kiriju u gradu, ali je većina bila smeštena u nekoliko objekata. Jedni su bili u ogromnom prostoru nekog mlina, gde su sagrađeni dvospratni ležaji. Tamo su imali svoju trpezariju i klozete. Druga grupa smeštena je u neki magacin gde su bile i kancelarije uprave transporta, magacin hrane i odeće i zadržanske radionice za obučare, krojače, stolare i bravare, kao i dve kuhinje, od kojih je jedna bila kašer, po svim verskim propisima.

U jednoj zgradi koja je ranije služila kao sanatorijum formirana je bolnica sa 20 postelja, gde je radilo devet lekara emigranata i dva lokalna. Imali su i prilično dobro snabdevenu apoteku, a u jednom stanu organizovana je i zubna ambulanta.⁴³

Emigranti su mogli da rade u okviru logora, ali im nije bilo dozvoljeno da išta čine van njega. Haja Vajnštok piše:

“Rado bih nešto radila, ali mi ovde ne smemo prihvatiti nikakav posao... Ovde se mnogo uči hebrejski i engleski... Imamo što nam treba. Ovde ne treba mnogo. Većina ide na zajedničku kuhinju. Ja dobivam svake nedelje novac za nas dvoje i zato prolazimo mnogo bolje... Četiri puta nedeljno sastajemo se u jednom klubu...”⁴⁴

Po prirodi stvari emigranti su predstavljali veoma nehomogenu zajednicu, koju je "prst sudbine" ujedinio. Treba imati na umu da je među njima bilo visokih intelektualaca – i jedva pi-

⁴²Rabin Adižes rođen je u Prištini 5.10.1885. Završio je versku školu u Solunu i Smirni. U Prištini je 1912-1915. bio šahter i mezamer, a u Pirotu 1919-1930. vršilac dužnosti veroučitelja. U Šabac je došao 1931. godine. Bio je oženjen Simhom-Sofi Levi i imali su pet kceri: Saru (1918), Amadu (1921), Margaretu (1923), Rahelu (1926) i Rejnu (1928).

⁴³Nahir, str. 93.

⁴⁴Klajn, str. 20-21.

smenih; bivših bogataša – i vekovne sirotinje; veoma vrednih i poštenih zanatlija – i pokvarenjaka, koji su gledali da love ribu i u toj mutnoj vodi; bilo je fizički bolesnih – ali i nervnih bolesnika; bilo je veoma religioznih – a i potpunih ateista; bilo je pripadnika raznih političkih partija, struja i frakcija, čiji se fanatizam nije smanjio čak ni u tako teškim uslovima. U tako skućenom prostoru, s tako napetim živcima i u tako dugom vremenu dolazile su još više do izražaja razlike u mentalitetu i pogledu na svet.

Međutim, u novom grupnom boravištu u Šapcu ipak se pronalazilo nešto zajedničko – osim patnje i sudbine – što ih je održavalo. I u tako teškoj situaciji bilo je ljudi koji su našli snage da se bave kulturno-prosvetnim radom i sportom. Jedni su pisali pesme, drugi su komponovali muziku ("Emigrantska pesma", "Marš Alijat hanoar", "Pesma zahvalnica Jugoslaviji") i dr. Stvorio se hor od članova svih omladinskih organizacija, što je bio nesumnjivi uspeh u tim prilikama.⁴⁵

Improvizovana je škola za male emigrante, stručnjaci iz raznih struka držali su veoma popularna i rado slušana predavanja. Jednom nedeljno dolazio je da drži predavanja dr Rotenštrajh (jedan od rukovodilaca Palestinskog ureda u Beču) o aktuelnim političkim zbivanjima i stanju na frontovima. Ta predavanja odisala su optimizmom i doprinela mnogo smanjenju duševnog naboja među emigrantima.⁴⁶

Novembra 1940. došao je iz Zagreba dr Rudolf Buhvald kao delegat Saveza cionista. On je održao nekoliko predavanja i mnogo sastanaka. Na njega je najbolji utisak po disciplini i radu ostavila odlično organizovana škola.⁴⁷

⁴⁵Jugoslovenska grupa u Kladovu imala je i svoje pesme. Jedna od njih glasi: Oj, Dunave vodo / lađa nosiš mnogo, / mnoga sudba kleta / s tobom se odšeta / širom sveta. / Širom celog sveta / mnogo lađa brodi, / mnogu sudbu nosiš, / mnogi život kosiš / i milost prosiš. / Prosiš malo mira, / malo mira samo / bilo kamo / u daljini tamo. / U daljini tamo / nova nada čeka. / Hoće li još ovog veka / da nas odnese reka / do cilja daleka? - Vidi: Klajn, str. 9.

⁴⁶Nahir, str. 97.

⁴⁷Židov 46/8.11.1940, str. 9.

Još u Kladovu organizovali su se omladinci sportisti da kroz fizičke aktivnosti malo zaborave na tmurnu svakidašnjicu. Bilo je i fudbalskih susreta. Svima je ostao u sećanju Perec Frenkel zvani Pec, koji je umro od tifusa pred sam polazak grupe iz Kladova u Šabac.⁴⁸

Odmah po dolasku emigranata u Šabac u lokalnom listu "Šabački glasnik" od 19.10.1940. godine izašao je članak u kome se veli da FK "Mačva" nastupa sa novim prvoklasnim snagama. Bili su to sledeći fudbaleri:

Kurt Hilkovec, rođen 1911. godine, veoma niskog rasta ali brz i pokretan kao čigra, ubrzo je postao ljubimac publike. Do dolaska nacista na vlast on je – kako se pričalo – bio u reprezentaciji Nemačke. U Šabac je stigao sa ženom Irmom i dvoje dece, a treće se tamo rodilo. Stanovali su u sali bioskopa "Pariz", zajedno sa još tri fudbalera. Bili su to golman Otto Ferri (1920), po spoljašnosti sušta suprotnost Hilkovecu, krupan, lepo građen, pravi sportski tip, i dva halfa, Franc Mandl i Artur Goldšmit.⁴⁹

Osim ovih "zvezda", u sećanjima preživelih ostali su Herman Steiner (1920) i bek Emil Silbermann (1909), koji je uvek igrao bos.

Akcija obeju beogradskih opština u korist kladovskih izbeglica

Imajući u vidu da se oko 1.200 "kladovskih izbeglica" u Šapcu nalaze pred nastupajućom zimom u vrlo teškoj situaciji, iscrpljeni i napaćeni, bez sredstava, odela, obuće i ogreva, oktobra 1940. godine na inicijativu Saveza JVOJ povele su obe prestoničke jevrejske opštine, sefardska i aškenaska, u saradnji sa svim humano-socijalnim, ženskim i omladinskim društvima, ši-

⁴⁸Klajn, str. 22-23.

⁴⁹Zbornik 4, na listi žrtava, Hilkovec pod brojem 408; Otto Ferri pod brojem 209. Mandl i Goldsmidt nisu upisani u listu žrtava. Ne zna se koja im je bila sudbina.

roku akciju u cilju sakupljanja priloga i darova u naturi: odeće i obuće, ogrevnog materijala, knjiga, molitvenika itd.

Akcioni odbor sastavljen od predstavnika obeju opština uputio je apel i pozvao članove da izvrše svoju dužnost prema napaćenom braći i odvoje sve predmete koji mogu da im budu od koristi. Darovani predmeti dostavljani su neposredno opština-ma ili ih je preuzimao Akcioni odbor preko svojih službenika.

Sprovedena akcija uspešno je završena. Sakupljeno je ukupno 433 paketa, a prikupljene stvari pažljivo su sortirane i spakovane u 15 velikih sanduka, koji su bili teški 2.700 kg. Sve ove stvari poslate su izbeglicama u Šabac. Pored paketa primlje-no je i priloga u novcu – 33.088 dinara.

Članovi Odbora za prikupljanje pomoći posetili su 9.11.1940. skupno boravište izbeglica u Šapcu. Poseta je obuhvatila pregled celokupne organizacije staranja o emigrantima: stanovanja, prehrane, odevanja, lečenja bolesnika, način života emigranata itd. Utvrđeno je da su prema datim mogućnostima prilike vrlo povoljne. Dalje je utvrđeno da su sve kritike upućene u tome pravcu ne samo neosnovane, već i neopravdane.⁵⁰

Odobreno 250 + 50 certifikata!

Početak februara 1941. godine stiglo je obaveštenje Savezu JVOJ da je odobreno oko 250 certifikata za decu i omladinu u okviru "Alijat hanoar" i oko 50 individualnih certifikata za odrasle. Trebalo je obezbediti tranzitne vize za put preko Bugarske, Turske, Sirije i Libana. Bugari su odbili da izdaju vize, jer su potpisali pristupanje Trojnom paktu sa silama Osovine. Ostalo je samo da se prebace kroz Grčku. Grupa je morala da provede noć u Solunu na stanici, u plombiranom vagonu, što je bilo veoma opasno pošto se rat vodio između Grčke i Albanije (Italije), te je Solun često bombardovan, ali se prilika nije smela

⁵⁰Vesnik jevrejske sefardske opštine u Beogradu, br. 22/1.10.1940, str. 15. i br. 24/1.12.1940, str. 7.

propustiti. certifikati su morali biti iskorišćeni ili ih je trebalo vratiti. Odlučeno je: putovati!

Iz pisma Haje Vajnštok:

“Šabac, 14.3.1941. – Priča se da svi koji poseduju certifikat putuju, znači i Cvi. Danas putuju prve 33 osobe, u utorak druga grupa itd. – do 200 ljudi. Sada se zna da se ne putuje preko Bugarske, već preko Grčke železnicom za Erec. Deca dobijaju kompletnu opremu od WIZO-a, odela za rad i bolja, cipele, jastuke, jorgane, navlake od platna, kofere, rančeve i drugo. Snabdeven je za dve godine tamo... Odavde kreće sa "Mizrahi" omladinom... Moje stanje se ne da opisati. Sada i njega tako da šaljem? Moje misli su dan i noć kod vas. Ne želim ni neprijateljstvu da se nalazi u mom položaju. Sa mojim ranjenim srcem sada još i oproštaj od Cvija. Ali ja ću izdržati još mnogo toga, što sam već i dokazala. Održavam se sa mnogo napora, samo da bih vas mogla opet da vidim, draga moja jagnješca...”⁵¹

Kao što se i iz pisma vidi, za svu tu decu spremilo je Udruženje cionističkih žena Jugoslavije – WIZO – pored hrane i drugih potreba za put, kompletnu opremu za početak novog života u Palestini. Troškovi opreme iznosili su oko pola miliona dinara.

Spasavanje u poslednjem trenutku

Onih koji su dobili certifikate bilo je i po drugim skupnim boravištima. Nekoliko dana pred napad Nemačke na Jugoslaviju, krajem marta 1941. godine, odmah posle puča u Beogradu, Odbor u Zagrebu je na brzinu prvim vozom poslao u Beograd grupu od oko 120 dece i omladinaca sa nekoliko pratilaca, ali Savez JVOJ nije o tome obavestjen, te ih niko nije ni dočekao. Oni su došli do Doma Saveza ali vratar nije smeo da im otvori kapiju, te se stvorila velika gužva. Tu se slučajno našla Hermina Melamed, aktivistkinja WIZO i Saveza, koju je vratar poznao

⁵¹Klajn, str. 21.

i na njenu odgovornost pustio pridošlice. Hermina Melamed odmah se povezala sa sekretarom Saveza Špicerom, ali njega nije bilo kod kuće. Ela Hammerschmidt, jedna od izbeglica koja se tu našla sa svojom kćerkom Mirjam, zamolila ju je da umornu i uplašenu decu negde smeste za tu noć. Hermina Melamed odlučila je da povede na prenoćište svu decu, delom u svoj stan, delom u stan njene sestre Ruže Azriela Levi. Sutradan je grupu primila Jelena Demajo, predsednica Sefardskog ženskog društva, u njihov novi dom.

Na brzinu spremljena grupa nije posedovala grčke vize, te je Hermina Melamed otišla grčkom podaniku Ergazu, koji je imao dobre veze sa konzulatom; oboje su otišli u konzulat, gde im je obećano da će dobiti 50 viza, a kad ovi putnici pređu grčko-tursku granicu, izdaće im dalje vize. To nije dolazilo u obzir, te su Ergaz i Savez ipak izdejtvovali da svi dobiju vize. Štaviše, sa tom grupom otišlo je za Palestinu i nekoliko jevrejskih omladinaca i omladinki iz Jugoslavije. U Beogradu su WIZO-članice spremile namirnice i lekove, a onda telefonirale u Skoplje, da tamošnje članice dođu na železničku stanicu sa dosta toplog čaja i ostalih ponuda za dalje putovanje – preko Đevdelije, Soluna, Dedeagaca, Istanbula i Bejruta.⁵²

Telefonski izveštaj grčkog konzula Savezu bio je pozitivan. Atina je odobrila tranzit. Tako je prva grupa od 50 dece i nekoliko pratilaca pošla u zatvorenom vagonu koji je priključen brzom vozu za Solun. Posle noći provedene u Solunu grupa je nastavila put Donjom Trakijom. Kod prelaza grčko-turske granice

⁵²Hermina Melamed prebegla je 1941. iz Beograda u Split, odande u severnu Italiju, a 1944. godine stigla je sa unukom Aleksandrom Levijem u Erec Jisrael i nastanila u kibucu Saar Haamakim. Preminula je u Njujorku 17.4.1963. godine. Marta 1963. godine, o 20-godišnjici pomenute grupe, sakupilo se nekoliko bivših omladinaca kod Ele Hammerschmidt, u Ramat Hadaru, Izrael. Oni su poslali dirljiva sećanja i prijateljske pozdrave tada već bolesnoj Hermini Melamed. Vidi: Hermina Melamed, Uoči rata u Beogradu, Bilten Udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu (u daljem tekstu Bilten HOJ), br. 9-10/1963, str. 14-15; Aleksa Arnon, Da se otme zaboravu – Povodom 25-godišnjice smeštaja prvih jevrejskih izbeglica iz Austrije u Jugoslaviji, Bilten HOJ, br. 6-7/1963, str. 19-22.

vođa puta predao je unapred pripremljeni telegram, na grčkom jeziku, na adresu konzulata u Beogradu kao dokaz da je grupa napustila grčku teritoriju.

Poslednja grupa omladinaca i njihovih pratilaca napustila je beogradsku železničku stanicu 30. marta 1941. godine, tačno nedelju dana pre početka rata i bombardovanja Beograda.⁵³

Iako treba biti zahvalan Grčkoj što je, za razliku od Bugarske, dozvolila prolaz grupama emigranata kroz njenu teritoriju, ipak se mora konstatovati da je zbog dozvole grupama od po samo 50 osoba dočekalo nemačku okupaciju u Jugoslaviji prilično omladinaca koji su posedovali britanske certifikate i tu su svi ubijeni.

Okupacija

Kao i u svim drugim delovima okupirane Srbije i u Šapcu su Jevreji, bez obzira da li starosedeoci ili emigranti, već prvih dana posle okupacije obeleženi žutom trakom i vođeni na prisilni rad, na teške fizičke poslove, i muškarci i žene. Njihova imovina je zaplenjena i opljačkana.

Jevreji-emigranti su odmah izbačeni iz mlina i privatnih kuća u kojima su stanovali pod kiriju i svi su sabijeni u žitarske magacine u Donjem šoru (Pop Lukinoj ulici), njih preko hiljadu duša, gde su ostali do zatvaranja u logor. U prizemlju se nalazila kancelarija njihovog odbora koji je bio predstavnik emigranata kod nemačkih vlasti. Hranili su se kolektivno, sa kazana u kuhinji, a nabavljene namirnice plaćao je jevrejski centar u Rumi. U prvo vreme još su se mogli ograničeno kretati po gradu, ali im je bio zabranjen pristup u kafane, restorane, bioskope, parkove... Za brojno stanje, tj. da niko neće pokušati bekstvo, odgovarao je njihov odbor.

⁵³Bata Gedalja, str. 213-214; Vidi još: Hermina Melamed.

Nemci su prodali zgradu sinagoge, a stvari iz nje opljačkali. Rabin Nisim Adižes morao je da radi najteže fizičke poslove, a kada nije izdržao tempo tukli su ga. Jednoga dana pojavio se obrijan; da li je to učinio sam ili su ga obrijali nije poznato. "Unapreden" je za odžaćara i morao je da čisti odžake u kasarnama.⁵⁴

I jevrejsko groblje ponudeno je na prodaju ali niko nije hteo da ga kupi. Jedan kamenorezac folksdojčer prisvojio je najlepše spomenike, prepravljao ih i prodavao.

Jula 1941. godine svi Jevreji emigranti prebačeni su u logor na Savi kojim je upravljao krajskomandant Kvasni. 21.8.1941. doteran je dr Alfred-Bata Koen iz vile Miodraga Petrovića u Vranjskoj u Okružni zatvor, a odande doveden na raskrnicu ispred hotela "Zeleni venac" gde je streljan i kasnije obešen u centru grada:

"Kod Narodne banke dvojica starijih Jevreja interniraca vuku ubijenog i krvavog čoveka po trotoaru prema električnom gvozdenom stubu kraj kojega su stajala druga dva Jevrejina i oko stuba vezivala debeo konopac..."⁵⁵

Iako su šabački Jevreji predali Nemcima sumu od pola miliona dinara, misleći da će bar privremeno biti pošteđeni daljih mera, već 22. avgusta svi Jevreji starosedeoci isterani su iz svojih domova i oterani u logor na Savi, u petu baraku, pošto su ih prethodno pretresli i oduzeli im sve što je imalo vrednost. Lekari dr Hajim Ruso, dr Salo Bergwerk i dr Markus trudili su se da zatočenicima pruže pomoć koliko su god mogli. Žene Jevrejke primorane su da peru vojničko rublje i posteljinu iz bolnice, nisu vadile ruke iz korita.

26. septembra, kada su partizani bili nadomak Šapca, svi muški građani oterani su u Jarak. U poznatom "krvavom maršu"

⁵⁴Stanoje Filipović, Logori u Šapcu, Hronika iz NOB, Serija II, Novi Sad 1967: Jevreji su bili prvi, str. 135-145. Na str. 139 piše: "Ova šala koštala je starog rabina života." Nije poznato šta ta primedba znači: da li je pao s krova i poginuo?

⁵⁵Jovanović, str. 259.

žrtve su terane kundacima i udarcima da trče 23 km. od Klenka do Jarka. Ubijen je svako ko je zaostao ili pao od umora. Tom prilikom stradala su i tri Jevrejina starosedeoaca i pet emigranata.⁵⁶

Sa "krvavog marša" Jevreji su vraćeni u logor. 9. oktobra objavljeno je nemačko saopštenje u kojem se veli da će biti streljano 2.100 Jevreja i Cigana, kao odmazda za ubistvo 21 nemačkog vojnika kod Topole – po principu da se za jednog ubijenog Nemca strelja 100 talaca. Streljanje su vršili pripadnici Wehrmachta, a zadatak Policije bezbednosti bio je samo da stavi na raspolaganje potreban broj talaca. Bilo je određeno da se iz logora u Šapcu uzme 805 Jevreja i Cigana, a ostatak iz jevrejskog logora Topovske šupe u Beogradu. 12. oktobra Nemci su izveli žrtve iz Šapca i streljali ih kod Zasavice.

Svedok Milorad Jelesić, zemljoradnik iz Majura, izjavio je:

"Na sam Mioljdan izveli su mene sa grupom od 40 ljudi, preveli u mačvansku Mitrovicu, a odande u Zasavicu. Usput smo mislili da ćemo biti streljani. Oterali su nas na Savu i zapovedili nam da sednemo. Zemljište je bilo podvodno i barovito, pa smo ih molili da nas ne muče, već da nas odmah pobiju. Jedan Nemač koji je govorio srpski rekao je da nas neće pobiti, već da smo mi radnici. U tom momentu došla je jedna nemačka četa, oko 150 vojnika. Ovde je Nemcima doteran ručak i svi su ručali. Po ručku, iza jednih kukuruza od pravca Mitrovice, privedena je jedna grupa od oko 50 ljudi u građanskom odelu i poznao sam da su bili Jevreji. Svaki od njih morao je prići zabodenim kočevima koji su bili pobodeni u razmaku od 1-2 m. i stati tako da mu kolac bude između nogu. Svi su bili okrenuti licem raci. Za ovim su četiri nemačka vojnika nosila rašireno jedno ćebe i prilazili svakome Jevrejину, a ovi su nešto bacali u ćebe, verovatno novac i druge stvari od vrednosti. Kada je i ovo bilo svršeno, jedan oficir je komandovao i Nemci su iz pušaka u potiljak gađali

⁵⁶Filipović na str. 138 donosi izjavu koju je 13.10.1945. godine dala Borika Wettendorf Okružnom povereništvu Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Šapcu. Ne navode se imena osmorice Jevreja ubijenih na "krvavom maršu".

– po dvojica u jednog Jevrejina. Odmah smo mi trčećim korakom prilazili raci i poubijane bacali u raku, a tada su nam Nemci naredili da im pretresemo sve džepove i vadimo stvari od vrednosti, kao satove, novac, a pored toga da im skidamo s ruku prstenje. Kako se sa mnogih nije mogao skinuti prsten, Nemci su mi dali klješte i sa njima sam sekao prstenje i davao im. Još pre bacanja u raku video sam kada su Nemci s poubijanih čupali zlatne zube, a kada kod nekog ne bi mogli da ih izvade, cokolama bi ih odvaljivali. Kad je sa prvom partijom streljanih bilo gotovo, mi bi se u trku udaljili opet iza streljačkog stroja, a iza kukuruza privodena je druga partija, i s njom je postupak bio u svemu isti. U samo veče vratili su nas u Sremsku Mitrovicu i svih 40 zatvorili u jedan vagon. Sutradan, cela partija od 40 ponovo je odvedena na isto mesto u Zasavicu, i streljanje je počelo kao i prethodnog dana. Dok su prvoga dana streljani samo Jevreji, drugoga dana bilo je više naših Cigana nego li Jevreja.

Za sve vreme streljanja više Nemaca snimalo je razne momente kao: žrtve pred streljanje, kako su opkoračile kočeve, nas kako nosimo leševe u rake, streljački stroj i druge momente. Prvo veče raku sa leševima poubijanih toga dana ostavili smo otvorenu, i sutradan kada smo došli zatekli smo više kerova da nagrizaju pojedine leševe. Jedan Nemač ubio je kera i rekao: "I ovo su kerovi" – pokazujući na raku, "a ovo im je brat!" – pokazujući na ubijenog kera..."⁵⁷

Izjavu Milorada Jelesića dopunili su raznim detaljima očevici iz Štitara: Janko Arsenović, Svetislav-Resa Arsenović, Mihailo Ćosić, Miodrag P. Ćosić i Dragoljub Terzić.

Prva grupa nije bila svesna onog što joj se priprema, te je prišla određenim mestima potpuno pribrano. Shvatili su to tek pred samo streljanje.

Sa ostalim grupama bilo je teže. Stvarala se gužva, ljudi su bili "nedisciplinovani": nisu dočekali u stavu mirno komandanta, nisu hteli da pođu na određena mesta, dozivali su se i odbili su da predaju dragocenosti. Sakupljali su se u grupe, grlili se,

⁵⁷Zločini, str. 41-42.

pušili i nisu stajali kraj svojih kočeva, sa kojih su mogli u raci da vide krvave leševe svojih rođaka i prijatelja. Jedan mladić odbio je da ostavi svoju harmoniku i sa njom je streljan...⁵⁸

Tako su za dva dana bili likvidirani svi Jevreji muškarci iz Šapca, i starosedeoci i emigranti. U logoru su ostale samo žene sa decom. One su 26. januara 1942. godine prebačene vozom do Rume, a od Rume do Zemuna, odnosno logora na Sajmištu morale su da nastave peške po nezapamćenoj zimi i dubokom snegu. Starice, bolesni i deca padali su uz put i ostajali u snegu, ostajale su i bebe koje su majke vozile u kolicima ili držale u naručju. Između ostalih, na putu je umrla Žana, supruga dr Hajima Rusoa; Luci (4), kći dr Koena, smrznula se na putu, a njena majka je poludela, do Zemuna se sva počupala i izgrebala. Irma Hilkovec izgubila je dvoje dece na putu, a treće, u Šapcu rođeno, smrznulo joj se na grudima.⁵⁹

Iz logora na Sajmištu – sa ženama i decom iz Beograda, Banata i drugih gradova Srbije – ugušene su i šabacke žrtve u proleće 1942. godine u kamionu zvanom "Dušegupka".

Od oko 1.200 Jevreja koliko ih je 1941. godine bilo u Šapcu, ostale su u životu samo dve žene. Borika Wettendorfer je krajem novembra 1941. godine uspela da prevari policiju i ode u Beograd "na operaciju očiju". Ona je preživela, dok su tri člana njene uže porodice streljana: Bernat (70), Aleksandar (35) i Franc (32).⁶⁰

Druga je bila Nemica Dorothea-Thea Fink, koja je delila sudbinu svoga supruga Waltera (1909), bila s njim u Kladovu i Šapcu, posle njegove pogibije prebačena na Sajmište i odande oslobođena kao Arijevka.⁶¹

⁵⁸Filipović, str. 142.

⁵⁹Jovanović, str. 265.

⁶⁰Filipović, str. 138; Zbornik 4, spisak žrtava, str. 276.

⁶¹Pismo Doretheje Fink, Arhiv Jad vašem, Jerusalim, 010/12; Zbornik 4, spisak žrtava, str. 268.

Deca vile "Ema"

U samom Zagrebu je ostalo još 60 dece-emigranata. Tamo su dočekali i rat i proglašenje "Nezavisne Države Hrvatske". Kada je došlo do popisivanja svih Jevreja, oni nisu prijavljeni. Trebalo je pronaći način da se hitno prebace iz NDH. Josef Indig otputovao je u Ljubljanu, koja je tada bila pod italijanskom upravom, i pronašao način da se deca juna 1941. godine prebace preko granice, u skupni logor Krško. Početkom jula deca su smeštena u stari habzburški dvorac Lesno brdo iznad Horjulske doline gde su boravila do jula 1942. godine, pod pokroviteljstvom DELASEM-a (Odbor za pomoć izbeglicama u Italiji) i primala pomoć u medikamentima iz jevrejskih ustanova u Švajcarskoj. Veći deo te pomoći išao je ranjenim i bolesnim partizanima koji su bili veoma aktivni u tom kraju. Kada je grupa dobila od Italijana naredbu za evakuaciju, partizani i seljaci pomogli su deci da se barikadiranim šumskim stazama dokopaju Drenova Grica, najbliže železničke stanice. Najzad su deca stigla do sela Nonantole nedaleko od Modene, gde su smeštena u vilu Ema. Tu se grupa povećala na oko stotinu, jer im se priključila grupa dece iz Sarajeva i Osijeka koja su uspela da se dočepaju Splita, a odande prebačena u Nonantolu. Septembra 1943. godine Italija je kapitulirala, a nemačke trupe je okupirale. Decu su krili nonantolski seljaci dok nisu dobila prave italijanske lične legitimacije. Plan je bio da se deca prebace na jug i stignu Saveznicima preko bojnih linija, ali taj plan nije uspeo, te je ostalo da se prebace u Švajcarsku. Itai piše:

"Bila je to tragična noć Jom hakipurim 1943. A švicarski ljudi kao da ništa ne znaju. Pitali su nas zašto smo pobjegli, zar smo ubili, ukrali, i htjeli su da nas vrate da lijepo, mirno živimo, jer nam Nijemci sigurno neće ništa. Nakon tri dana muka i iščekivanja odluke, održao nam je kapetan logora dugačak govor o teškom položaju Švicarske...

U Švicarskoj su deca i omladinci prošli hahšarske centre (Ex-les-Bains i druge), i prvom posleratnom alijom, koju je or-

ganizovao Riki Kon, krenuli su preko Francuske i Španije brodom "Plus-Ultra" i dospeli 18. juna 1945. godine u Haifu."⁶²

Zakulisne igre oko broda "Darien 2"

Godinama posle tragičnih događaja, kada su počeli da se otvaraju arhivi, pokazalo se da su izbeglice u Kladovu bile žrtve beskrupulozne politike Britanije i njene obaveštajne službe. Kako je već rečeno, Britanija se striktno držala politike svoje "Bele knjige" iz 1939. godine, iako je bila svesna tragedije evropskog jevrejstva. Diplomatskim kanalima Britanija je pokušavala da utiče na vlade Poljske, Mađarske, Jugoslavije, Rumunije, Grčke i Bugarske – na sve "zemlje porekla ili tranzita", da onemoguće ili zaustave odlazak Jevreja u Palestinu, a britanska mornarica sprečavala je svim silama prilaz brodovima u luke Erec Jisraela.

Treba istaći da su jugoslovenske vlasti i pored britanskog pritiska dopustile jugoslovenskoj Rečnoj plovidbi da zaključi sa Savezom JVOJ prevoz putnika od Bezdana do Suline, ali uz važnu klauzulu – da brodovi mogu preći rumunsku granicu tek kada od predstavnika JRP u Sulini stigne telegram da tamo čeka morski brod "Hilda" koji će preuzeti putnike. Telegram nije stigao, jer broda nije bilo.

Drugi brod je trebalo da bude "Darien 2", ukotvljen u Pireju, gde su se izvodile obavezne opravke. JOINT je poslao sumu od 30.000 dolara, s tim da se brod upiše kao vlasništvo američkog podanika Šmarje Camereta, aktiviste Mosada u Evropi. Krajem maja obavešten je Šime Špicer o kupovini broda "Darien 2". Od njega je traženo da hitno obavi sve pripreme za prevoz izbeglica Dunavom do Crnoga mora. Međutim, posle nekoliko dana stigao je telegram iz Palestine od vođa "Hagane" i Jevrejske agencije, da se "Poduhvat Špicer" (kako su nazivali kladovsku

⁶²Josef Itai-Indig (Kibuc Gat), Djeca bježe, Iz povijesti jevrejske izbjegličke djece za vrijeme drugog svjetskog rata, Jevrejski almanah 1963-64, str. 129-136; Joseph Ithai, The Children of Villa Emma, Tel Aviv 1983.

grupu) ima odmah obustaviti. Ova odluka primljena je u Savezu JVOJ sa zaprepašćenjem i negodovanjem. Nisu odgovarala istini objašnjenja da su sve pripreme oko plovidbe odgođene, jer je 10. juna 1940. godine Italija ušla u rat, što nikako nije moglo da utiče na plovidbu Crnim i Sredozemnim morem koja se odvijala normalno. "Poduhvat Špicer" bio je legalna aliya, dok su baš ilegalne (zване "Pa ipak" – AF-AL-PI) bile u punom jeku. Smatralo se da je to delo Britanaca da se jevrejskim izbeglicama iz Kladova jednostavno onemogućí ukrcavanje na brod.

Odlučeno je da Moše Agami, jedan od aktivista Mosada koji se bavio pripremom broda "Darien 2", otputuje iz Pireja u Palestinu da se obavesti o razlozima obustavljanja priprema i da poradi da se ta odluka poništi, ali u tome nije uspeo. U početku nije shvatao o čemu se radi, ali je onda pozvan na sastanak kome su prisustvovali Moše Šertok (Šaret), Elijahu Golomb, David Hakoen i drugi lideri "jišuva" (jevrejskog življa u Palestini). Tada je saznao da su Mosad i "Hagana" odlučili da, uprkos politici "Bele knjige", saraduju sa Britanijom u ratu protiv Nemačke i njenih saveznika. "Darien 2" je bio određen za veliku britansku diverzantsku akciju. Potpuno je odgovarao njihovim planovima: bio je doduše morski brod, ali tako malen da je mogao Dunavom da stigne do Kladova. To je bilo važno britanskoj obaveštajnoj službi koja je imala plan da se "Darien 2" napuni tovarom starog gvožđa i potopi u Đerdapu, te tako onemogućí dovoz nafte i sirovina iz Rumunije u Nemačku.⁶³

Na veliku sreću taj plan nije ostvaren. Pošto su Nemci znali da je "Darien 2" određen za legalnu aliyu sabotaža bi značila kraj svih aliya, legalnih i ilegalnih, i dovela bi do užasnih represalija prema Jevrejima.

Iz poslednjeg sačuvanog zapisnika IO SJVOJ vidi se da Savez pojma nije imao o svim tim planovima i nastavljao je pregovore sa Rečnom plovidbom za prevoz 750 emigranata od Šapca

⁶³Kasnije je Hajim Vajcman (Weizmann) objašnjavao da se politika morala graditi i voditi dalekovidno i pretpostaviti buduće ciljeve i interese nacije trenutnim potrebama grupe ljudi. Weiner/Ofer, str. 77.

do Suline. Generalni sekretar Šime Špicer je predložio da se kapetanu, mašinovodi i ostalom brodskom osoblju odredi premija od 15.000 dinara za svaki brod ako oni izvrše povereni im zadatak, tj. ako transport u Sulini u redu prekrcaju i brodove prazne, bez putnika-emigranata, vrata u Jugoslaviju.

Špicer je predložio da se vođama puta Dorfmanu i Martinu Hiršlu preda suma od 15.000 dinara na ime usputnih troškova za nepredviđene slučajeve, koju će sumu po povratku pravdati zvaničnim priznanicama.

Generalni sekretar ukazao je na rizik u vezi sa realizacijom ugovora sa Rečnom plovidbom:

a) može se dogoditi da transport iz nepredviđenih razloga na stigne do Suline, ili da se u Sulini ne može da prekrca;

b) može se dogoditi da ceo transport ostane na putu u inostranstvu i na taj način za Savez u smislu ugovora nastane obaveza od cca 300.000 dinara mesečno sve dotle dok se brodovi Rečne plovidbe ne oslobode putnika, ali u tom slučaju ne bi postojala mogućnost da se iz Jugoslavije brinu za ishranu ljudi, pa bi ta briga pala na teret jevrejske zajednice zemlje u kojoj su ljudi ostali.

Generalni sekretar Špicer bio je mišljenja da se i pored svega toga mora put pokušati i to:

1. zbog mogućnosti da se jugoslovenska jevrejska zajednica oslobodi daljnih materijalnih napora, jer je malo verovatno da će u budućnosti moći računati na veću pomoć iz inostranstva;

2. zbog ljudi koji neće nikada razumeti razloge koji su sprečili njihov odlazak ako ih sami ne iskuse i naročito

3. zbog traženja državnih vlasti, a u dokaz da je sa strane Saveza učinjen najveći napor da ljudi odu iz zemlje.⁶⁴

Samo oko nedelju dana kasnije, 7. decembra, Šime Špicer uputio je veoma oštro i ljutito pismo na adresu Rut Kliger. On veli da mu je ona telefonirala pre šest nedelja, znači krajem ok-

⁶⁴Zapisnik XXVIII sednice, 29.11.1940.

tobra 1940. godine, da je parobrod "Darien 2" stigao u Konstan-
cu, ali da treba da obavi neke druge zadatke, pa nastavlja:

"Meni ste pričali o popravkama, teškoćama itd. dok je u stvarnosti parobrod u međuvremenu vodio druge emigrante, umesto da se u prvom redu posveti ljudima za koje je i kupljen i za koji su "Hadasa" (američka jevrejska ženska organizacija) i druge ustanove dale novac. Da je parobrod početkom novembra bio u Sulini, ne bi nas prevoz do Suline koštao ništa. Mi bismo šlepovima brodarstva Šulc (jednog Jevrejina) besplatno mogli da putujemo i ne bismo imali nikakve teškoće niti preterane opreznosti koje su se javile kod Rečne plovidbe. Šta mislite, ko je odgovoran za to?"⁶⁵

Decembra 1940. stigla je vest da je "Darien 2" ipak stigao u Sulinu. Trebalo je na brzinu naći puta i načina da se grupa iz Šapca prebaci u tu crnomorsku luku. U Rumuniji su angažovani Aleksandar Šapira, čovek koji je radio u Palestinskom birou, i Salamonides, predsednik jevrejske zajednice u Braili. Oni su predložili da grupa vozom stigne do Prahova, gde bi ih čekao remorker koji bi ih prevezao do Suline. Šime Špicer je pristao, ali je zahtevao da remorker već bude spreman u Prahovu kad izbeglice krenu na put. Salamonides je obavestio da će remorker biti u Prahovu 12. decembra, ali je posle toga taj termin pomeran tri puta. 17. decembra stigla je vest da remorker čeka u Prahovu i 19. decembra trebalo je da ljudi krenu vozom na put. Međutim, baš istoga dana stigle su u Beograd vesti o dve katastrofe koje su zadesile izbeglice: 25. novembra potopljen je brod "Patria" koji je već stigao u Haifu, a brod "Salvador", koji je organizovan u Bugarskoj, našao se u buri u Mramornom moru, gde je i potonuo 12. decembra. U ove dve katastrofe izgubilo je živote oko 490 duša.

Članovi Saveza JVOJ bili su više nego zabrinuti. Postavilo se pitanje da li je pametno slati ljude nepodesnim brodovima kojima je pretila nesreća, a ako bi i stigli do Haife, nije bilo sigurno da će se moći iskrcati na kopno: baš tih dana Britanci su

⁶⁵Arhiv Jad vašem, L 22/14/1.

deportovali na Mauricius u Indijskom okeanu oko 1.800 ljudi, koji su nekako prispeli do obale Palestine.

Izvršni odbor SJVOJ zakazao je zasedanje za 19. decembar, ali je dan ranije naredeno remorkeru da se iz Prahova vrati na deltu Dunava. O tome je Salamonides izvestio Špicera, te je ovaj 20. decembra otputovao u Šabac da obavesti ljude da im je put opet odgođen.

Istoga dana stigla je u Beograd vest iz Rumunije da je nađen drugi remorker, koji nosi grčku zastavu, i da je vlasnik spreman da prebaci ljude do Suline, gde je – po obaveštenju koje je stiglo – ipak čekao brod "Darien 2". U Beogradu su bili sumnjičavi i skeptični. Grčka zastava nije baš bila dobro viđena tih dana: Grčka je bila u ratnom stanju sa silama Osovine, čiji je Rumunija bila saveznik. Špicer je smatrao da bi bilo suviše opasno da se ljudi nađu u Rumuniji bez dozvole boravka, a jugoslovenske vlasti ih u tom slučaju ne bi primile natrag.⁶⁶

Na marginama: Šime Špicer – heroj ili krivac

Ni gotovo 60 godina od tragičnih događaja nisu prestale diskusije o transportu Kladovo-Šabac. U međuvremenu objavljene su na tu temu knjige i članci, otvoreni su i neki arhivi, dosad nepristupačni. Vreme čini svoje, ostalo je veoma malo svedoka događaja, po prirodi stvari onih koji su u ta daleka vremena bili veoma mladi. U sećanjima nekih preživelih taj period urezao se kao herojski, idealan, u očima drugih (u njihovim sećanjima) dolaze do izražaja depresije, a naročito griža savesti (poznati sindrom kod mnogih preživelih) da su se oni spasli, a ostavili na cedilu svoje mile i drage, pa traže krivce. Kleveću uglavnom ljude koji su dali sve od sebe, a gotovo zaboravljaju (pa time oslobađaju krivice) one koji su doveli do celokupne

⁶⁶Hana Weiner and Dalia Ofer, *The Kladovo-Sabac Affair, The Illegal Voyage that did not arrive*, Tel Aviv 1992, str. 76-93. "Darien 2" čekao je na kladovsku grupu u Sulini do 29. decembra, a onda otplovio u Konstancu da uzme druge putnike. Brod je stigao u Haifu sa 786 izbeglica, posle mnogih teškoća, tek 19. marta 1941. godine.

tragedije evropskog jevrejstva; zaboravljaju da sve pribrežne zemlje Dunava nisu imale nikakvo razumevanje za izbeglice, i da pod pritiskom dve suprotne strane, nacističke i britanske, i/ili bez njega nisu dozvoljavale tranzit i/ili zadržavanje na njihovoj teritoriji. U tome se i ogleda veličina i velikodušnost ne samo pojedinaca, jevrejskih organizacija, opština i Saveza JVOJ, već i Kraljevine Jugoslavije, zemlje koja ih je primila iako se njeno rukovodstvo očigledno približavalo nacističkoj Nemačkoj.

Najviše je napadan Šime Špicer, čovek koji je i najviše doprineo prihvatanju i brizi oko emigranata.

Šime Špicer je 1937. godine došao na položaj generalnog sekretara Saveza kao oprobani jevrejski javni radnik. Od svoje najranije mladosti uzimao je vidnog učešća u radu mnogih jevrejskih organizacija, a potkraj Prvog svetskog rata bio je među osnivačima centralnog jevrejskog organa "Židov". Bio je aktivni saradnik u Savezu cionista, u fondovima Keren kajemet i Keren hajesod i član Izvršnog odbora Saveza JVOJ. Veći deo svog službovanja posvetio je prihvatanju i pomaganju jevrejskih izbeglica, za šta je trebalo posedovati velike organizatorske sposobnosti. U tom poduhvatu, koji je nosio njegovo ime, on je za sobom imao Savez jevrejskih veroispovednih opština, Savez cionista Jugoslavije, vrhovnog rabina i ostale duhovne vođe. Njegove organizatorske sposobnosti bile su poznate i van granica Jugoslavije, gde je uživao veliki ugled.

Šime Špicer je zbog svoje delatnosti bio na nemačkoj crnoj listi. Ubijen je 1941. godine, kada je imao 47 godina. Okolnosti pod kojima je našao smrt nisu razjašnjene. D. A. Alkalaj piše, da je Špicer septembra 1941. uhapšen i odveden na Banjicu, gde je ispitan i mučen. Ubio ga je u logorskom krugu lekar dr Jung.⁶⁷

Među onima koji su najviše klevetali Špicera bila je Rut Kliger (Ruth Kluger), Jevrejka poreklom iz Rumunije, mlada, le-

⁶⁷David A. Alkalaj je o tome čuo od jednog srpskog generala, koji je sa Banjice doveden u Osnabrik 1942. godine. Menahem Šelah, Istorija holokaušta u Jugoslaviji (Šoa), Jerusalim 1990, str. 100; Dr Isak Eškenazi, Doživljaji za vreme nacizma, Zbornik 2/1973, str. 275-316. Eškenazi, str. 292.

pa, energična i prodorna žena, koja je u okviru ilegalne alije (Alija Bet, po čemu je kasnije uzela hebrejsko prezime Aliav) bila zadužena za traženje brodova. Kada je bilo potrebno nalazila je puta i načina da stigne do najodgovornijih mesta. Na 447 stranica teksta knjige "Poslednje utočište" ispričala je 1973. godine o svojim aktivnostima. Od str. 421 pa do kraja ona priča o kladovskom transportu i naporima da mu se omogući nastavak puta. Iz teksta se vidi da je znala o zajedničkim planovima Jevrejske agencije i britanskog Intelidžensa u vezi broda "Darjen 2", ali to nije saopštila nikome iz Saveza JVOJ, iako joj se Šime Špicer (za koga na str. 306 veli da je bio predsednik Beogradske jevrejske opštine) telefonski javljao gotovo svakodnevno. Citirano Špicerovo pismo od 7. decembra ona uopšte ne pominje. Ono što je veoma čudno je činjenica da Aliav u svojoj romansiranoj biografiji citira pojedine telefonske razgovore sa Špicerom pod navodnicima, kao autentične, tj. kao da je neko pisao stenoografske beleške, ali ne donosi datum tog/tih razgovora. Osim toga, niko nikada ni pre ni posle nje nije doneo senzacionalnu vest da je ona ponudila Šimi Špiceru rumunske tranzitne vize za nastavak puta emigranata železnicom do Konstanc. Da je tako nešto ponuđeno, svakako bi bilo zabeleženo u zapisnicima SJVOJ, a da je postojala takva mogućnost, ceo kladovski transport mogao je biti prebačen na rumunsku teritoriju, u Turn-Severin, remorkerom "Kajmakčalan" u dva ili tri kruga, a ako je to bilo za vreme boravka emigranata u Šapcu, jedna vozna kompozicija mogla ih je prevesti do granične stanice prema Temišvaru. Ni o jednoj od tih mogućnosti nema pomena nigde – osim u njenoj knjizi. Iz zapisnika IO Saveza JVOJ vidi se da nisu skrivane nika ve teškoće i da probleme, a bilo ih je isuviše, Špicer nikad nije rešavao prema svojim shvatanjima, nije sam donosio odluke, već ih je iznosio pred širi forum i izvršavao naloge u skladu s pravilima Saveza. Verovatno da su činjene greške, ali greške – kao što je poznato – ne čine samo oni koji ništa i ne rade.

Ono što je najčudnije je tvrđenje Rut Kliger da je Špicer namerno zadržao transport smatrajući da Jugoslaviji ne pretila nikakva opasnost od Hitlera. Da je tako mislio ne bi se potrudio

da još jula 1940. osigura za svoju decu Rut i Jakova, aktivne članove "Akibe", certifikat za odlazak u Palestinu, o čemu je obavestio Izvršni odbor Saveza:

"Šime Špiccer izvestio je da će, dosledan osnovima na kojima je vaspitao svoju decu, njihovo daljne vaspitanje poveriti ustanovama u Palestini i da je u tu svrhu obezbedio odobrenje nadležnih vlasti."⁶⁸

Marta 1941. godine otišli su njegova supruga i dvoje dece preko Grčke i Turske u Palestinu. Iako je i on imao certifikat, Šime Špiccer ostao je u Beogradu i bio među prvim žrtvama.

O pogibiji Šime Špiccera piše Rut Kliger (str. 446-447), da je kasnije saznala (?), da su Nemci stigli do logora u Kladovu (!) i tamo počeli da love Jevreje. Dozvolili su im da se rasture na daljinu od oko dve milje, a onda počeli da jure za njima, za muškarcima, ženama i decom, i da ih streljaju. Niko nije preživeo. Marš smrti nastavio se (!) i u Šapcu. I Šime Špiccer je streljan.

Među onima koji su teško optuživali Špiccera i celu jugoslovensku zajednicu bio je Efrajim Lahav (Erich Feier). Između ostalog tvrdio je da ih je Špiccer stalno namerno lagao u vezi pokreta i da su u toku boravka u Kladovu i Šapcu gladovali do te mere da su išli da traže trule krompire. Te njegove tvrdnje demantovali su mnogi, među njima Ehud Nahir (Erich Nachheiser), ali ni on nije imao razumevanja prema domaćinima, naročito ne prema Špicceru, za koga piše (str. 102) da je bio predsednik Saveza JVOJ. Nahir (str. 112) navodi "svedočenje" emigranta iz Danciga Izraela Heršmana, dato 1969. godine, o "završnom akordu lične sudbine Šime Špiccera". Heršman je pobegao iz Šapca još pre dolaska, ili odmah po dolasku Nemaca u Šabac i u jesen 1941. uspelo mu je da se prebaci u Italiju a odande u Švajcarsku. Na pitanje šta mu je poznato o sudbini Šime Špiccera Heršman je odgovorio: "Kako sam čuo (!), naši ljudi u Šapcu žalili su se na njega Nemcima (!), pa su ga Nemci ubili. Čuo sam da su kod njega pronašli puno para."⁶⁹

⁶⁸Zapisnik XX sednice, 14.7.1940.

⁶⁹Mart 1969, Arhiv Jad vašem 0-3/3316, str. 10.

Šime Špicer, generalni sekretar SJVOJ, radan, dinamičan čovek, pun inicijativa, odgovoran, predan i samopregoran i žrtva fašizma nije zaslužio takve klevete.

Ali – mrtva usta ne govore, ne mogu da odgovaraju, da se brane, da objasne, da dokažu.

BIBLIOGRAFIJA

Anderl/Manošek, Gabriele Anderl/Walter Manoschek, Gescheiterte Flucht, Wien 1993.

Arnon – Aleksa Klajn-Arnon, Da se otme zaboravu – Povodom 25-godišnjice smeštaja prvih jevrejskih izbjeglica iz Austrije u Jugoslaviji, Bilten HOJ 4-5/1963, str. 13-14;

Isto, 6-7/1963, str. 19-22.

Aliav/Mann Ruth Kluger-Aliav and Peggy Mann, The Last Escape (Poslednje utočište), Tel Aviv 1976.

Bilten HOJ – Bilten Udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu. CCA Centralni cionistički arhiv, Jerusalim.

Eškenazi – Dr Isak Eškenazi, Doživljaji za vreme nacizma, Zbornik 2/1973, str. 275-316.

Filipović – Stanoje Filipović, Logori u Šapcu, Hronike iz NOB, serija II, Novi Sad 1967.

Gedalja – Naftali-Bata Gedalja, Dva cara i jedna kraljica, Jedna Hageda iz Kladova – Sećanja na Aliju "B", Jevrejski almanah 1957-58, str. 206-214.

Gedalja, Rami – Naftali-Bata Gedalja, Rami, Bilten HOJ 5-6/1960, str. 14-16.

Gedalja, pismo Naftali-Bata Gedalja, pismo advokatu Davidu A. Alkalaju, 9.12.1977.

Itai-Indig – Josef Itai-Indig (Kibuc Gat), Djeca bježe, Iz povijesti jevrejske izbjegličke djece za vrijeme drugog svjetskog rata, Jevrejski almanah 1963-64, str. 129-136.

Ithai – Joseph Ithai, The Children of Villa Emma, Tel Aviv 1983.

JA – Jevrejski almanah, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1954-1970. Jad vašem Arhiv Jad vašem, Jerusalim.

JG – "Jevrejski glas", nedeljnik, Sarajevo.

- JIM – Jevrejski istorijski muzej u Beogradu.
- Jovanović – Mara Jovanović, "Wir packen, wir auspacken..." – Tragična sudbina Jevreja-izbeglica u Šapcu 1941, Zbornik 4, str. 245-279.
- Klajn – Emil (Jichak) Klajn, Moja neostvorena alija, rukopis, Beograd 1993/94.
- Melamed – Hermina Melamed, Uoči rata u Beogradu, Bilten HOJ 9-10/1963, str. 14-15.
- Milentijević – Zoran Milentijević, Jevreji zatočnici logora Crveni krst, Niš 1978.
- Nahir – Ehud Nahir, Kladovo-Šabac Affair, Jalkut Morešet 34/1982, str. 85-120.
- Perl – William R. Perl, The Four Front War, New York 1978.
- Romano – Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945, žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1980.
- Šelah, Šoa – Menahem Šelah, Istorija holokausta u Jugoslaviji, Jerusalem 1990.
- Šelah – Menachem Shelah, The Yugoslav Connection, Illegal Immigration of Jewish Refugees to Palestine through Yugoslavia, 1938-1948, Tel Aviv 1994.
- SJVOJ – Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije.
- Spomenica David Levi-Dale (urednik), Rad na pomaganju emigranata, Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969, Beograd 1969, str. 73-80.
- Vesnik – Vesnik jevrejske sefardske opštine u Beogradu.
- Vrtunski – Mladen Vrtunski, Kuća užasa, Beograd 1970.
- Weiner/Ofer – Hana Weiner and Dalia Ofer, The Kladovo-Šabac Affair. The Illegal Voyage that did not arrive, Tel Aviv 1992.
- Zapisnici – Zapisnici sednica Izvršnog odbora SJVOJ.
- Zbornik 2 – Zbornik 4, JIM, Beograd 1973.
- Zbornik 4 – Zbornik 4, JIM, Beograd 1979.
- Židov – Židov, Glasilo za pitanja jevrejstva, Zagreb 1917-1941.
- Zločini – Z. Levntal (urednik), Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1952.